ПРАВИЛА ЖИТТЯ

ПЕДАГОГІКА ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ДОРОСЛИХ

Вступ

Я боявся, що на мене стануть сердитись.

Скажуть: "Голову дітлахам морочить".

Або: "Підростуть, буде ще в них час про все це подумати".

Або: "І так не дуже слухаються, ну а тепер підуть критикувати дорослих..."

"...Видасться їм, що все знають, і задеруть носа".

Давно, дуже давно я хотів написати таку книжку, та все відкладав.

Адже це — перший дослід.

Дослід може й не вдатися.

А якщо навіть і вдасться, помилки неминучі. У того, хто робить щось нове, мають бути помилки.

Я буду напоготові. Постараюсь, щоб книжка вийшла цікавою, хоча це й не опис мандрівки, і не історична повість, і не оповідання про природу.

Я довго думав і все не знав, як назвати книжку.

Поки один хлопчик не сказав:

— Багато у нас, дітей, прикрощів через те, шо ми не знаємо, як правильно жити. Іноді дорослі пояснять спокійно, а більше сердяться. А воно ж неприємно, коли сердяться. Зрозуміти важко, спитати не можна. І в голову лізуть різні поперечні думки.

Так і сказав: "поперечні думки".

Я взяв аркуш паперу й написав:

"Правила життя". _

І бачу: правду хлопчик сказав — добре вийшло.

І я склав план.

Я напишу про домівку, про батьків, про братів і сестер, про хатні розваги та прикрощі.

Потім — про вулицю.

Потім — про школу.

Потім я напишу про дітей, які думають про те, що вони бачать вдома, на вулиці і в школі.

Бо ж кожен з вас не тільки грається, а й дивиться і слухає, що кажуть інші, і сам розмірковує.

Це не повість і не шкільний підручник, а наукова книга.

Одні віддають перевагу науковим романам, казкам, незвичайним пригодам, сумним або смішним. А інші кажуть, що найцікавіші книжки — саме наукові.

За шкільним підручником навчаються, повість — та читається легко, а наукова книга примушує людину саму багато думати. Трохи прочитає, а потім згадує різні речі, а буває, й дивується і розмірковує, чи так це насправді.

' Адже буває, що один каже одне, а другий інше.

У дітей свої турботи, свої прикрощі, свої сльози й усмішки, свої погляди — молоді, молода поезія.

Часто діти ховаються від дорослих, соромляться, не довіряють, бояться, що стануть висміювати.

Діти люблять слухати розмови дорослих — і дуже хочуть знати.

Хочуть знати правила життя.

НАЙБЛИЖЧІ НАМ ЛЮДИ

Перше слово немовляти — "мама".

Не пригадую, чи сказав мені хто, чи в книжці я прочитав, що найдавніше слово, яке придумали первісні люди, було саме "мама", а тому слово "мама" схоже в усіх мовах.

Грецькою мовою — м§тер, латиною — mater, французькою — mëre, німецькою^— Mutter.

Моя мама — та mere — meine Mutter — теа mater — міа МéТер.

Уже немовля знає свою матір. Ще ні говорити, ні ходити не вміє, а вже тягне рученята до матері. Впізнає її і на вулиці, коли вона підходить, ще здаля усміхається. Навіть уночі впізнає з голосу, з дихання. Навіть сліпі від народження і осліплі діти, торкаючись рукою обличчя матері, впізнають її і кажуть:

"Мама — матуся — матусенька".

Один хлопчик сказав так:

— Я і раніше думав, тільки тепер думки у мене важкі. А коли я був маленький, думки були легкі.

Які ж це "легкі думки" про матір?

Мама добра, весела чи сердита або сумна, здорова чи хвора.

Мама дозволяє, дає, забороняє, хоче або не хоче.

Згодом побачиш і інших матерів, не тільки свою.

І дізнаєшся, що є матері молоді, веселі, усміхнені, є заклопотані, стомлені, запрацьовані, є дуже освічені й не дуже, багаті і бідні, в капелюшку або в хустці.

Прикро, коли мама вийшла й довго не вертається. Буває, мама щодня ходить на роботу або надовго поїде. Тяжко думати, що є на світі сироти.

А ще пізніше почуєш чи прочитаєш у газеті, що якась мати підкинула дитину. Ця дитина навіть не пам'ятає матір, і немає в неї фотографії і нічого на пам'ять. І так вчинила саме мама, та, яка має бути найближчою, ще ближчою,. ніж батько!..

"Татусь;— тато!"

І знову:

"Легкі" думки про те, що тато працює, одержує гроші й дає мамі. Але не завжди так: трапляється, батько хворий або не може знайти роботу. Іноді батько працює вдома, іноді десь у місті, або часто їздить в інше місто, або поїхав далеко-далеко і тільки надсилає листи.

"Легкі" думки бувають тоді, коли батьки здорові, вдома все є, всі живуть дружно й немає прикрощів.

Я, автор цієї книги, знайомий з дуже багатьма сім'ями, і в кожному домі хоч трохи, та інакше. І мої дорослі думки дуже важкі й довгі. Ти, люб'язний читачу, можеш полічити, скільки в тебе знайомих домів і товаришів. Я вже не можу: багато, дуже багато.

Я знаю хлопчика, який живе в бабусі, і дівчинку, яку взяла до себе тітка. А дуже багато дітей живуть у зовсім чужих людей: у лікарнях, інтернатах, притулках, пансіонах.

Батьки живуть у селі, де немає школи, тому відвозять дитину в місто. Або батьки в місті, а лікар велів влаштувати дитину на курорт.

У школі знайомишся з дітьми, говориш з ними й дізнаєшся щоразу щось нове. Читаєш книжки і починаєш розуміти, що людям живеться по-різному: одним добре, іншим погано.

Кожен хоче, щоб удома в нього всі були спокійні, весе—] лі й не було прикрощів. Але треба примиритися з тим, що не завжди і не все добре. Один день радісний, другий сумний, одне вдається, інше — ні. То сонце світить, то до— ^ шик іде. |

— Нічого не вдієш, таке вже життя,— сказав один хлопчик.

Що краще, бути в батьків одному чи мати брата або сестру? Краще бути молодшим чи старшим?

Дитина була в сім'ї одна, а потім народився братик. Чи радіти з цього?

Може бути маленький брат, старший брат і майже дорослий. Може бути один старший, другий молодший. Маленький брат, старша сестра, дорослий брат, маленька сестра.

Що краще?

Я не можу відповісти, не знаю, і ніхто цього не знає.

— А ти як хотіла б?

— Я хотіла б, щоб було так, як є,— сказала одна дівчинка.

/" 4 Бувають люди завжди веселі, завжди задоволені. їм усе подобається. У них і на думці немає, аби було щось інакше. А інші часто й легко сердяться.

—"^Якщо можна щось змінити, варто про це поміркувати; якщо ж усе має лишитися так, як є, не треба .дуіися, як сич на вітер. І вже завжди можна жити дружно і з маленькими, і з дорослими, і з братом, і з сестрою — і це справді залежить від нас самих.

Я знаю одного хлопчика, у нього був хворий брат. Дивовижна була хвороба. Навіть батькам здавалося, що він просто неслухняний, невихованиіі, свавільний. Ходив, їв, спав — як усі, тільки ані хвилини не міг всидіти на місці і все чіпав, хапав, псував. Якщо він щось хотів, а йому не давали, він кидався на підлогу, гамселив по підлозі ногами, нлювався, кусався і кричав так голосно, що раз навіть поліцейський прийшов: думав, хлопчину б'ють, а над дітьми знущатися заборонено.

Лише тоді батьки викликали лікарів.

— Бешкетник, примхливий — це правда. Але він хворий, нервовий, не розуміє.

— Що робити?

— Треба віддати в спеціальний заклад, для домашніх він надто важкий. Ви з ним не дасте ради. Треба знати, як з ним поводитись. Будете поступатись — стане гірше. Цього не досить — не можна дратувати.

Батькам шкода було віддавати хворого хлопчика.

Я сказав:

— Ви повинні думати про здорового. Товариство хворого брата для нього шкідливе. '

І тоді цей маленький хлопчик закричав: і — Я не хочу, щоб його через мене забирали. Нехай лн-

шається, я віддам йому всі іграшки. Там, я знаю, його битимуть.

Я написав про це зовсім не тому, що всі зобов'язані так чинити. Можна вимагати доброти, але не самопожертви.

Брати й сестри можуть жити дружно, але не треба дивуватися, що час від часу виникають сварки.

Через що? Через м'яч, через місце за столом, через чорнило, через те, кому першому митися, хто повинен підняти папірець. Один хоче

співати, а другий — щоб було тихо. Один хоче гратись, а другий — читати.

Бувають суперечки, коли зразу видно, хто винен, а хто ні, і такі, коли не все ясно. Тоді один мусить поступитись — добровільно або за наказом. Буває, діти й поб'ються, і поплачуть.

А найгірше — це коли маленький заважає старшому вчити уроки. Штовхає, набридає, лізе на стіл, чіпає чорнильницю. Старшому хочеться якнайшвидше скінчити, бо ж не кожен може довго сидіти і весь час думати. Він пише, малюк підштовхує, а в школі перепадає, що писав неста-ранно.

Не завжди у дорослих є час і терпіння точно дізнатись, як було діло. І вони кажуть:

— Поступись малюкові!

Або:

— Поступись дівчинці.

Або:

— Старшому треба поступатись.

Я пересвідчився, що найгірше як удома, так і в школі,— це видушені_вчинки._Вони діють лише на короткий час. Потім будёГщё"'гірше. Несправ єдл ивість дратує. Лишається відчуття досади. Лишається образа. Я пересвідчився, що краще зовсім не втручатися, ніж судити, не розібравшись у причині чвар. Дорослим іноді здається, що сварка вийшла через сущу дрібницю. Через нісенітницю... Ні. Брати й сестри часто добровільно поступаються і пробачають. Нерідко дорослі скаржаться, що:

— Цілий день вони сваряться.

— Вічно вони сваряться.

— Не перестають сваритись.

— Ані хвилини без сварки.

Перебільшення.

Якщо підрахувати, то в недружних братів і сестер випадає дві, три, чотири сварки на день. Припустимо, кожна св,арка триває п'ятнадцять хвилин,— виходить, усі разом годину. Година це багато, але ж не цілий день. І може

бути, краще одна година війни, ніж постійна злість і тиха неприязнь, яка дедалі наростає.

Я пересвідчився, що зневажливе ставлення старших братів і сестер до молодших ображає і сердить.

І навпаки, сердить і ображає, коли молодші вимагають для себе прав, якими користуються старші.

— Я теж хочу,— каже малюк.

— Коли так, ні той, ні другий!

І з фальшивого принципу рівності чи для прикладу старшому чогось не дають або не дозволяють.

І якщо згодом виникає сварка, річ тут не в дрібницях, а у взаємній неприязні.

Бувають дні гірші й кращі. Вже було набагато краще, зовсім добре, і раптом знову починають сваритись.

Чому?

Перш ніж щось розпочати, треба вивчити, дізнатися, розпитати, бо ж як можна, не знаючи, радити і повчати? Я пересвідчився, що не слід поспішати на допомогу. Краще почекати, поки діти заспокояться.

Я пересвідчився, що добра більше, в десять разів більше, ніж зла, і тому можна спокійно перечекати, коли злість мине. Не тільки людина, кожна жива істота віддає перевагу миру перед війною, і, отже, не слід звинувачувати дітей у пристрасті до сварок.

Якщо в сім'ї є бабуся й дідусь, може бути, це для дітей краще. Якщо мама сьогодні гнівається, може бути, бабуся втішить; мама відмовиться, може бути, бабуся допоможе. У бабусі більше часу — отже, вислухає уважніше. Цікаво розповідають старі люди. І взагалі як це дивно: бабуся пам'ятає маму маленькою дівчинкою, а тата юнаком. А ще раніше бабуся сама була дитиною.

Пам'ятає давні часи. Іншими тоді були й будинки, іншими лампи й годинники, навіть люди були іншими. Не було багатьох винаходів, і книжок, і іграшок, розваг.

І з людей — одні вже померли, інших ще не було на світі...

І приходять у голову "важкі" думки, вже не тільки про те, що зараз є, а й про те, що було і що буде.

Дивовижно...

ДІМ —КВАРТИРА

Люди живуть у великих містах, маленьких містечках і в селах.

Рідною домівкою може бути хата, маєток, кімната в дерев'яному будинку, кімната чи кілька кімнат у високій кам'яній будівлі і палац.

Дім може бути власністю батьків або наймatись у домовласника, якому щомісяця платять за квартиру. Хто не може платити, мусить вибратись.

Маленькі діти нічого цього не знають, їхні "легкі" думки такі:

"Тут мої мама й тато, тут моє ліжечко й іграшки, тут я сплю, і їм, і поспішаю сюди, коли холодно і йде дощик".

Як птах до свого гнізда.

І лише згодом дитина знайомиться з іншими квартирами — дивиться і трохи бентежиться, трохи боїться. Бачить інших мам, інші столи, ліжка й шафи. Дивується, думає, порівнює і нарешті твердо щось знає.

Вже чималий хлопчик з невеликого містечка сказав:

— Я думав, у Варшаві великі гори, і море, і кораблі, і навколо самі пам'ятники, як на кладовищі. Сам не знаю, що я думав.

Часто правда переплітається зі сном і казкою.

Одна чимала дівчинка сказала:

— Я не можу собі уявити, як це люди живуть узимку в селі. Довкола сніг, холодно, а вони сидять там!

Лише коли людина добре ознайомиться із своїм житлом, вона починає цікавитися тим, що далеко й інакше. Немовби мандрує подумки незнаними країнами.

Дитині добряче доводиться потрудитись, щоб узнати свою домівку. Хто старший, той навіть уже й не пам'ятає, як він розглядав кімнату, підлогу, стелю і стіни, скільки бачив незрозумілих речей, скільки його підстерігало несподіваних сюрпризів і таємниць. Дивовижна лампа, неоднакова вдень, увечері і вночі.

Годинник, який цокає і вибиває. Що в ньому, чому й навіщо? Мама гляне на годинник і знає, що скоро прийде тато. Немовби годинник знає, що робиться поза домом, знає, коли буде темно, і вибиває, щоб люди їли, вкладалися спати, вставали. Ні на хвилину не перестає шепотітися на стіні.

Дивовижне дзеркало. Зовсім не таке, як картина. У ньому можна побачити різні речі. Якщо перед дзеркалом стане мама, буде дві мами.

— А це я!

Дитина піднімає руку, висолоплює язика, тримає кицьку, піднімає фартушок — у дзеркалі те саме.

Висять картини й фотографії — і щось говорять, і пояснюють, а малюк любить їх або не любить, радіє або боїться.

Перекинув стілець — злякався, боляче; упав, забився об стіл, об шафу. Звалився звідкілясь. Ударився об двері. Обпікся об плиту. І плита тут щось робить, все тут щось та, означає. Іноді добре й весело, а іноді сварять. За що?

-.1 Кажуть, що зіпсував, зламав, забруднив. Трапляється з малюком і біда: зробив баюру на підлозі, сам не знає, як це вийшло. Знову прикрість.

Та бувають і перемоги: вперше сам виліз на підвіконня, вперше дотягнувся до ручки на дверях, вперше допався до щітки й мете або витирає ганчіркою пилюку.

Дитина старша, яка ходить до школи, уже все це забула. А шкода: якби вона пам'ятала, як їй самій було важко, не судила б малюка суворо.

Покажу на прикладі, що й старшим дітям не все зрозуміло: чому, приміром, дорослі не дозволяють стрибати на дивані? Кажуть, "псується", а це ж зовсім не так; а вже як приємно стрибати, як високо підкидають пружини.

Діти не знають, що є дорогі речі, які купуються на довгі роки. Диван від стрибання вмить не зіпсується, але через рік-другий порвуться мотузки, якими зв'язані пружини, і доведеться платити оббивальнику за лагодження, а то й за нову оббивку.

Малюкові батьки іноді дозволяють пострибати, не хочеться забороняти: малюк легенький, не так уже й зіпсує. А на старшого дуже сердяться, грошей .немає на ремонт.

Батьки сердяться, якщо дряпати ножиком стіл, клацати вимикачем, запалювати сірники, гратися в кімнаті м'ячиком. І, треба визнати, вони мають слушність.

Пригадую, я розбив, граючи в м'яча, дорогу вазу. Довго вдавалося мені нічого не бити,— можливо, цілий рік. Я обіцяв кидати м'ячик тільки об підлогу, і мама дозволила. І ось чи то я надто сильно вдарив, чи то забув про обіцянку. Ваза здригнулася, захиталася і впала.

Коли діти приходять до мене в кімнату, я завжди ставлю лампу й будильник у безпечне місце. Не хочу, щоб у дітей були неприємності, а в мене збитки. І всім раджу так робити: краще вчасно відсунути чорнило, ніж сердитись, що розлили.

Дорослі не дуже люблять, коли у дітей гості, і хочуть знати, чи спокійні твої товариші й чи добре вихована. І сердяться, коли щось станеться: поназапрошував, мовляв, бешкетників. А неприємно ж відмовляти, коли товариш просить:

— Я прийду до тебе.

Тихому хлопчикові навіть чай розлити неприємно; а вже завжди так буває', що, коли надто стараєшся, щось та не вийде. Тому тихі не люблять ходити по знайомих, вважають за краще понудьгувати. А все тому, що не знають, як відвідувати товаришів і як приймати, щоб і гостя не образити, і самому не мати неприємностей. А шкода...

Погано, що саме у гарних дітей завжди стільки побоювань, а безсоромним на все начхати, і саме у чужого вони роблять'все те, що їм забороняють вдома.

Один хлопчик запросив до себе товаришів. Звичайно, мама дозволила. Але прийшов один непроханий. Навіть у школі він завжди грався якось дико, і його звали "скаженим". А що було робити? Гість!

Добре погрались. Тільки той розійшовся і розбив велике дзеркало, і мама веліла всім забиратися геть.

— Ти навіщо його кликав?

— А от і не кликав.

— Треба було так йому й сказати.

Хлопчик не знав правила, яке вчить, що не в кожним можна бути делікатним.

А я знаю випадок, коли гість узяв у мами зі столика

золотий годинник.

Де велика квартира, там легше. Тоді діти й дорослі менше заважають одне одному. А чим більше народу й тісніше, тим більше жалів, заборон і збитків. Хто винен? Ніхто.

Я читав у книжці, що, коли в тебе неприємність і ти знаєш через що вона, тобі вже не так боляче. А маленькі не знають.

Там, де є дитяча кімната, рідше скажуть:

— Не бігай, не галасуй.

Хоча і не завжди так буває, багаті менш терплячі, більше думають про свій спокій і вигоди.

Дуже важко сказати, де важче.

Один хлопчик, у якого сім'я тулилася в одній кімнатці, побував у гостях у багатого товариша і сказав так:

— Добре там. У нього своя кімната. Всілякі килими, картини. Іграшок стільки... Тільки я не хотів би там жити. У нас краще — веселіше.

Іноді людині здається, що вона хоче, аби все було інакше, не так, як є. Немовби заздрить: тому, мовляв, краще. Та насправді рідко кому хочеться бути іншим, мати іншу маму й жити в іншому місці. Не

хочеться, щоб усе було зовсім інакше. Хочеться тільки трохи змінити, підправити.

А втім, люди бувають різні: один більш прихилистий, інший менше.

У тісній квартирі можуть панувати любов і злагода й бути весело, а у великій — жити недружно, самі обмеження і нудьга. Самотньою дитина може бути і тут і там.

Важко навіть сказати, краще жити у великому місті чи в маленькому. В маленькому діти бояться пожежі, у великому — машин і злодіїв. У великому більше розваг, книжок, кінотеатрів, зате в маленькому дальні екскурсії, гарні весна й осінь, більше квітів, птахів.

Як приємно доглядати рослини, скільки радості, коли саджаєш у горщики насіння і воно сходить, вистругуєш підпорки, пересаджуєш, поливаєш, виставляєш під дощик, обкурюєш!

А канарка в клітці, а рибки в акваріумі чи хоча б у банці? А в маленькому містечку й голуби, і кролики, і собаки, і курчата...

— Я хочу, щоб було так, як є,— сказав один хлопчик.

Іноді батьки живуть у селі. Там, де жили ще й дідусь, і прадідусь.

Дорослі кажуть, що маленькі люблять переїжджати. І я раніше так думав. Аж ні.

Іноді переїжджати весело. Кожен радий, коли на літо їде в село. І канікули — і літо — і не назавжди.

Добре переїхати у веселіший дім, де є балкон, і більше вікон, і ближче парк. І батьки задоволені, кажуть, що буде зручно. Та навіть і

тоді шкода дому, який ти знаєш, і сусідів. Порожньо стає, коли виносять речі...

А бувають і зовсім невеселі переїзди, коли хтось помер або батькам погано ведеться.

Часто переїзд викликає тривожне відчуття: як воно буде в чужому місті, в дальньому краю? Невже ніколи я не побачу того, що було?

Не завжди маленькі швидко забувають і звикають. Іноді у дорослих, зайнятих на новому місці новими справами, немає часу думати про минуле.

А дитина нудьгує.

ДОРОСЛІ ВДОМА

Вдома, крім мами й тата, бувають іще покоївка, куховарка, іноді няня чи бонна, гувернантка або гувернер.

Нелегко зразу збагнути, як з усім цим народом порозумітися. Скільки треба людей взнати, щоб не потрапити в біду!

Треба відверто сказати, іноді батьки багато дозволяють, роблять мало зауважень, а іноді справді надто вже часто чуєш:

"Не смій, не можна, не чіпай, перестань, не так, потім".

Або:

"Іди, візьми, грайся, їж, спи".

Одному легко слухатись, іншому важко. Спокійній дитині легше, а неспокійна сердиться.

Каже: "Мучать, набридають, спокою не дають, над душею стоять, лізуть".

А дорослі про таку: "Неслухняна, погана, свавільна".

Ось тоді й приходять (як сказав один хлопчик) "поперечні думки".

Тобто хочеться робити наперекір. А дорослі знай своє:

"Впертий, норовистий, капосний, бешкетник".

Проте мамі, а ще більше татові доводиться поступатись. Звичайно, хоч і не завжди, суворіший буває батько. Так чи інак, тільки кожен знає, що в мами і в тата є право наказувати й забороняти.

На маму й тата важко довго ображатись. Не можна сказати, щоб їх не любили.

От дитина й старається, а якщо треба, і визнає провину, й перепросить. Навіть тоді перепросить, коли не вважає їхню правоту цілковитою.

Іноді бабуся надто поблажлива, і можна не слухатись. Але потім бабусю стає шкода. Та й небезпечно: розгнівається і поскаржиться мамі або татові.

А як зв'яжешся зі старшим братом або сестрою — напевне віддубасять...

А тут іще покоївка із скаргою. Правда це, що завжди всіх треба слухатись і кожен має право завжди і в усе втручатися?

Я знав служницю, що казала:

— Люблю працювати, де є діти,— веселіше.

Проте частіше служниця каже:

— Ні за які скарби не піду туди, де є діти.

І, треба визнати, тут у служниці справді більше роботи, тому що, хто все робить, прибирає, натирає залиту і подряпану підлогу?

Куховарка квапиться приготувати вчасно обід, або йде прання, а тут дітлашня крутиться на кухні — ну й куховарка, звичайно, виганяє...

Якщо дитина неспокійна і вдома їй тісно й нічого робити, частенько затіває війну з служницею чи бонною.. Починається звичайно з дрібниць: чи дитина скаже щось спересердя, чи обізве лихим словом — і пішло-поїхало...

Батьки скаржаться:

— Грубіянить служниці, робить усе на зло бонні. Ніхто у нас жити не хоче.

Батькам уривається терпець, і вони гніваються то на хлопчика, то на служницю. Адже батьки не завжди знають точно, як це було. А тоді ще більше зло бере.

Якось дівчинка вернулася додому ображена:

— Подруга покликала до себе в гості. Я подзвонила, привіталась і спитала, чи вдома вона? А служниця зачинила двері перед носом і ще щось крикнула за дверима.

Звичайно, буває й інакше. Не тільки мир, а й дружба, і казки, і прогулянки, і подарунки, і частування. І все це весело, від душі. Я знаю випадок, коли діти навчили служницю читати й пишуть за неї листи її батькам у село і нареченому в армію.

Раз навіть, коли один батько надто вже скипів і збирався побити сина, няня заступилася:

— Що вам від нього треба? Не дам бити.

Воліла, щоб краще сердилися на неї. Усяко на світі

буває.

Але в самих "Правилах життя" я повинен більше писати про погане, щоб кожен подумав, як це виправити.

Тому я тільки стисло згадаю, що найчастіше згода панує в тих домівках, де є гувернантка чи бонна. Ну, сутички, звісно, іноді мають бути. Треба пам'ятати, що мамою легше бути, ніж вихователькою.

Якщо мама дозволить і щось скоїться, на маму не будуть сердитись. Коли в мами неприємність, діти знають, чому вона засмучена, а про вихователь ку думають, що злиться.

Коли мама велить, діти швидше слухаються. Значить, невдоволень саме стільки, скільки й має бути у людей, котрі завжди разом. Але вони люблять одне одного й довго

образи не памятають.

Проте, буває, діти погані, набридають. Я знаю випадок, коли хлопчик казав, що бонна його лупцює, а це була неправда. Або робив на зло і нахвалявся поскаржитися мамі.

Я знаю і такі випадки, коли діти страждали, але соромились чи боялися зізнатися в цьому батькам.

Я читав у газеті, що за кордоном був один дуже багатий граф. У нього померла дружина, і він з горя багато мандрував, а вдома лишилися під наглядом гувернера двоє хлопчиків. Гувернер бив їх і лякав, а взимку обливав водою і замикав роздягнених у комірчині. І тільки коли один помер від цих тортур, другий написав про це крадькома батькові. Був суд, гувернера посадили в тюрму, та було вже пізно.

Правило життя проголошує: "Ніколи нічого не приховувати від батьків". Іноді дитині здається, що вона безпомічна і беззахисна, але якби батьки все знали, то допомогли б.

Іноді дитині здається, що й вона винна. Дарма: батьки пробачать і допоможуть. А як немає батьків, можна поскаржитися тітці, дядькові, бабусі, навіть поліції, коли вже зовсім нікого немає.

Неприємно це слухати тому, кому добре, кого оточують люблячі люди. Що ж? Нехай знає, не буде тоді супитися через дрібниці...

Різні бувають на світі й дорослі, і підлітки, і малюки. Різні бувають і тітки, і дядьки. І дорослі гості.

Чужі тітки бувають приємні й неприємні. Взагалі дорослі, точно так само, як і твої ровесники, діляться на тих, кого ти любиш і не любиш.

Один тільки привітається, а потім усе з мамою розмовляє; іноді навіть прикро, що не звертає уваги. А другий невдало пожартує, а спитає про щось таке, на що не завжди хочеться відповідати.

"А ти це любиш, а ти це вмієш робити, а ти цього хочеш?"

Або з подарунком прийде. Дорослим здається, що діти ласуни й жадібні. Ні. Якщо когось не любиш, то й подарунок від нього нелюбий.

Гірше, коли гості втручаються, роблять зауваження. І вже найгірше, коли голублять і цілують. Або руку тобі так міцно стисне, що аж боляче, або обслинить, цілуючи, чи посадить на коліна. За яким правом?

Завжди неспокійно на серці, коли підходиш до дорослих гостей, ніколи не відомо, що на тебе чекає.

Загальне правило життя говорить, що з дорослими треба бути ввічливим, а з гостями й люб'язним. Проте й дорослі мають бути ввічливі й не завдавати прикрощів.

Якось батьків знайомий підхопив хлопчика і, розмахуючи ним, сказав:

— От кину тебе у воду!

Йшли тоді по мосту.

Усе це вийшло так зненацька, що хлопчик закричав і розплакався. Дорослі почали сміятись і соромити:

— Такий великий і такий дурний. Боягуз!

А цей добродій, замість того щоб вибачитись і більше не нагадувати, потім іще щоразу надокучав:

— Привіт, моряче! Здоров був, герою!

Бридко!

Бувають такі гості, для яких втіхою є роздражнити людину. А дехто намагається піддобритись. А загалом дітям часто незрозуміло: над чим вони сміються?

Якось у вітальні зібралося численне товариство. Хлопчикові веліли почастувати цукерками. Звісно, приємно частувати, та тільки чим-небудь своїм і одного, того, кого любиш. Та нічого не вдієш: веліли. А хлопчик посковзнувся і мало не впав. Перелякався: адже міг розсипати цукерки. А всі стали сміятись над ним і під'юджувати.

Є гості, з якими треба бути виключно люб'язними. Який-небудь батьків приятель, хто-небудь, хто приїхав здаля чи надовго виїжджає. Тут іще більше доводиться старатись, це гірше навіть, ніж екзамен. Дітей примушують декламувати, співати при гостях. Ох, як це часом неприємно!

Іноді незнайомий гість приводить із собою дитину, і вам кажуть:

— Ідіть грайтесь.

А не завжди можна гратися за наказом.

Дорослі знають, як і з ким розмовляти, з ким треба бути стриманим, а з ким можна почуватись вільно. Знають, як завести розмову, хоч і не дуже хотілося б. (А почати ж найважче).

І дорослі не бентежаться так, як діти. За ними не стежать і не сердяться, коли вони скажуть що-небудь чи зроблять не так, як треба. І можуть вибирати, з ким хочуть

познайомитись.

Схоже на те, що з молодшим кожен має право заговорювати, навіть якщо його мало знає чи не знає зовсім.

І я раніше так думав, а навчив мене уму-розуму один маленький хлопчик; я йому дуже вдячний.

Я тоді був військовим лікарем. Наш загін стояв у невеличкому містечку. Цей хлопчик грався в себе перед домом. Я, проходячи повз нього, сказав:

— Здрастуй!

— Чому ти не відповідаєш? — сердито спитала в нього мати.

— Та я його зовсім не знаю,— відповів хлопчик.

Відтоді я став обережнішим.

Люб'язний читачу! Я знаю, у тебе є неприємності, дорослі з тобою не рахуються, кривдять тебе. Знаю, ти не довіряєш дорослим і, хоч і боїшся сказати це вголос, відчуваєш, що й між ними є зухвалі, нечемні, невиховані люди. Але ти мусиш визнати, що є й розумні, приємні, не зарозумілі. І що за нечемність одних інші не відповідають.

Я прошу тебе, якщо ти живеш дома мирно, поясни й переконай товаришів, що й вони мають добре ставитись до няні чи бонни і бути з ними чемними. Я знаю багато дівчат, котрі потребують заробітку. І знаю,

вони охоче вступлять до контори, крамниці чи щось шитимуть — одна, приміром, продає цигарки в кіоску,— ніж підуть до дітей. Діти, мовляв, погані. А я знаю, що це не так. А ще більше мене засмучує те, що так говорять добрі няні й добрі вихователькі.

— Не дам ради,— кажуть.

І виходить, ніби з маленькими можуть дати раду лише погані, брутальні й злі люди.

Багато тяжких, нерозв'язних дорослих думок приходить мені в голову.

ДВІР — ПАРК

У вступі я написав, що ця книга — дослід і будуть помилки. Одну помилку я вже бачу. Надто мало, надто побіжно у цій книжці про все йдеться. Та нічого не вдієш. Я хочу в ній зібрати важливі питання і важкі думки.

Потім уже я можу писати обширні книжки, кожну про щось інше. Окремо про батьків, окремо про братів і сестер, про гостей — з цим буде легше. Одні книжки для великих дітей, інші для малюків, одні для сільських дітей, інші для міських. Навіть для багатих дітей і для бідних, для хлопчиків і для дівчаток я напишу окремі книжки. Адже одного більше цікавить одне, іншого — інше. Щоб було, як у дорослих, у яких є своя наукова література.

Про один лише двір можна написати довгу-предовгу історію.

По-різному тут буває вранці і ввечері, в будні і в свята, взимку і влітку.

Ось випала перша весняна днина. Діти з усього дому збіглись у двір, весело щебечучи, немов ластівки, що повернулися з далеких країв, і з цікавістю позирають — що змінилося?

Бліденькі після зими, коли було мало сонця. Ще несміливі.

Прибув хтось новий, когось не вистачає, а один з минулорічних друзів ходить уже на роботу. Не один торішній малюк пробує бути дитиною середніх років, а дитина середнього віку дивиться і прикидає, чи не спробувати бути більшим. І всі витяглись.

Неоднакові двори в селах, у містечках і містах; коли оточують їх звідусіль високі кам'яні мури чи коли будинки и паркани дерев'яні; на багатих вулицях і в бідних передмістях. А в заможних домах навіть гратись у дворі не дозволяється. І батьки не дозволяють, бояться пилюки й лихого товариства.

Це правда, у дворі не дуже-то чисто, та й діти не однакові. Різні є діти: тихі й дружні і насправді злющі. Переслідують дівчаток і малюків, дражняться, кидаються камінцями, ганяють котів, б'ються, навіть кидають у вікна напівпідвалів сміття. Тихі діти поступаються і часто краще сидітимуть удома, ніж ось із такими зустрічатимуться.

Іноді досить одного, коли він ватажок. Сторожеві, власникам довколишніх крамничок, мешканцям дому спокою від нього немає: ніколи не відомо, що спаде йому на думку.

Одна бабуся віддала отакого баламута у виправний будинок; потім казали, що весь дім зітхнув з полегкістю.

— Ну, тепер можна спокійно гратися.

— Ну, тепер нам ніхто не заважає.

Часто з таких дітей виростають п'яниці й бешкетники, не один такий помирав молодим. Знаю, один утопився, другий попав під трамвай і ходить тепер на милицях (довелося відрізати ногу мало не по коліно).

Відтоді як усі повинні ходити до школи, у дворі стало краще, зате в школі з такими просто біда.

Поважна персона в дворі — сторож або, як іще кажуть, двірник. Двірник може бути молодий чи старий, добрий чи злий. А злитися йому є на що: адже це він мусить стежити за порядком, щоб діти дім не рознесли.

Це видається на перший погляд дивним — дім великий і міцний, що тут можна зламати? А можна.

Діти колошматять залізякою по стіні і оббивають тиньк або забруднюють і малюють. До стін підвішені бляшані ринви, по яких стікає вода з даху. Діти сідають на ринви верхи або скачуть на них — і бляха мнеться. Якщо є кран, відкривають його, ллється вода, а хазяїн же платить за воду в міську управу.

У маленьких будинках немає туалетів, усі ходять надвір. Малюк квапиться або боїться ввечері — і ось присів біля дверей і наробив на підлогу.

Часом дітям потрібне каміння для гри або хочеться викопати яму, і вони виколупують каміння з бруківки.

Хазяїн сердиться, будинок щойно пофарбували, і знову треба фарбувати, і поліція надсилає повідомлення, що непорядок, і карає штрафом або арештом.

Тільки двірник устиг підмести сходи і в дворі, як знову папірці, палиці, солома. І, нарешті, цей галас.

Іноді домовласник (чи адміністратор і керуючий) мешкає десь в іншому місці, іноді тут-таки. Або хтось хворий і просить, щоб було тихо.

Двірник жене мітлою дітей з двору, лає і кляне, а хлопчаки дають дьору й регочуть. Ну як не злитись!

На шкільному подвір'ї діти галасують лише по три хвилини в перерву, а тут — цілий день; у школі немає надто вже маленьких чи великих, а тут різні.

Тому не дивно, що сторож усіх без винятку прозиває хуліганами й колошматить першого, хто потрапив під руку, не встиг утекти.

Одного мама сама заохочує:

— Іди побігай, іди пограйся, вдома душно.

А іншому дозволяє неохоче й лише інколи:

— Та дивися, зараз же вертайся. Черевики не збивай. З хуліганами не водися.

І потім питає, що він робив,— щоб, бува, не зіпсувався.

Тепер садів і парків стає дедалі більше й більше. Раніше всього цього не було й біля входу до саду стояв поліцейський і не пускав бідно одягнених дітей. Раніше сади були для заможних і для багатих дітей, і навіть не дуже-то й для дітей. Дитячих майданчиків тоді не було, а гратися в м'яча на доріжках не дозволялося. Коли м'ячик потрапляв на газон, доводилося дивитись, чи не бачить сторож, і мчати щодуху. Неприємно ж, коли погрожують палицею.

Тепер у садах є і колонка, і вбиральня, і веранда, де можна заховатися від дощу. Є й тінисті дерева, і ставок з лебедями, і рівні, политі водою, щоб не було пилюки, доріжки.

Все це люди не зразу придумали, й тепер іще щось та додасться, наприклад, музика.

За кордоном є вже в садах зручні лавочки для малюків і спеціальні майданчики для тих, хто заблудився.

Дитина старша знає сад, а для маленького сад усе одно що дрімучий ліс. Доводиться весь час ходити й кликати:

— Не йди, не відходь, грайся ближче.

Дитина дратується, мати сердиться. Нарешті й справді малюк заблудився. Страшно йому, плаче, не знає, куди йти, і ніхто не знає, куди його відвести. І дитина шукає, і мама непокоїться, шукає, і навіть довго шукає. А знайшовся — іноді радість, а іноді гнів — крик, потиличник, сльози.

А було б же досить одного маленького загородженого майданчика. І всі знали б, куди блукача відвести і куди по нього прийти.

Розваги в саду приємні, делікатніші. Навіть дивуєшся, що вже пора додому, так швидко час минув, і треба прощатись:

— До завтра.

Дивовижно: то час тягнеться довго-довго, ніби й кінця йому немає, то промайне, як одна хвилина.

Тільки на годинниках усі години однаково тривають. І лише коли в тебе з'являється свій годинник, ти поступово й не без зусиль навчаєшся взнавати час, який спливає.

Кому дозволяють ходити самим, у тих часто бувають удома неприємності, що не вернувся вчасно. Пояснення вважають відмовками — і даремно. Просто було добре, і час промайнув непомітно.

Не можна через кожні п'ять хвилин підходити до когось і питати, котра година.

Один відповість, а другий буркне під ніс, навіть не глянувши на годинник. Якщо все ходити й вишукувати, у кого б спитати, котра година, то й пограти ся ніколи. Можливо, тому діти так сильно хочуть мати годинник.

Бо ж хотілося б і добре награтися, і не мати неприємностей удома.

Нічого не вдієш, нехай школа буде школою і нехай лишаться всі тяжкі шкільні обов'язки, не треба вимагати надто багато; та принаймні хоча б те могло змінитися, щоб під час веселої гри, коли про все забуваєш, не звалювались, як сніг на голову, гнів, крик, погрози й покарання. Стільки гірких слів і самотність.

Страх, як би чого не вийшло, порушує спокій радості: не запізнитися б, не подерти одягу, не налетіти, коли біжиш і ловиш м'ячик, на когось із дорослих, не вдарити з необережності товариша, не зробити чогось такого. Чого? Дорослі знають, чого уникати, а маленькому завжди загрожує несподівана халепа.

Я хотів би зібрати в одному місці всі настанови й правила, щоб зробити гру безпечною, та чи можна все передбачити?

Не можна ходити по газону, та що робити, якщо єдиний рятунок від погоні — чкурнути через газон?

Не можна ламати кущів, та хіба від зірваної гілки, якщо вона дуже знадобилася, може бути шкода? На жаль, так. Садівник підрізає гілки тоді, коли соки в дереві ще не рушили, а зірвати гілочку чи навіть листочок улітку — значить боляче поранити друга-рослину.

А вже найбільше зло — різати кору. Кора — це не тільки шкіра, а й одяг, кора захищає від спеки й холоду, хвороб і паразитів, сік з дерева витікає, наче кров. Знівечене дерево ростиме, як хвора дитина.

Питання про шум не розв'язане. Чи потрібен крик? Не знаю. Знаю одне — не всі галасують, коли граються.

Якось у літній колонії ми з дітьми купалися. Кричав один, кличучи когось із середини річки. Він не розумів, що той, кого він кликав, чув своє ім'я, проте не відгукувався, не бажав іти. Цей одноманітний крик серед спокійного, дружнього гомону був справді неприємний. Щоб не розсердитись, я взявся лічити: хлопчак прокричав пронизливо й набридливо одне ім'я тридцять шість разів.

— Противні крикуни,— сказала дама, що сиділа неподалік, своїй приятельці.

— Кричить лише один,— сказав я,— дев'ятнадцятеро купаються спокійно.

— Залиште свої зауваження при собі,— образилася дама.

Дорослі не звикли, щоб у їхню розмову втручалися сторонні, не люблять.

• ВУЛИЦЯ

• ДУМКИ — ПОЧУТТЯ

• СИМПАТИЧНИЙ — НЕСИМПАТИЧНИЙ

• ДОСТОЇНСТВА — ВАДИ

• МИНУЛЕ — МАЙБУТНЄ

• ТРИ ДОПОВНЕННЯ до цієї книжки

ВУЛИЦЯ

Не всі люблять вулицю і не всі однаково нею ходять.

Я знаю хлопчика, якого мама мусила просто гнати на вулицю.

— Ну, вийди ненадовго.

— Навіщо?

— Прогуляєшся трошки.

— Куди?

:— Купиш мені те-то й те-то.

— Та я не знаю де, та я, може, й куплю погане.

Хлопчик і розумний, і веселий, і зовсім здоровий, а воліє сидіти вдома.

— Не люблю тинятися знічев'я,— каже.

Бувають такі, котрі, звичайно, і підуть, та тільки з мамою або з кимось із дорослих. Або з приятелем, який скаже, куди йти.

— Не люблю ходити сам.

А бувають і такі, котрі неохоче ходять з дорослими, їм навіть товариш не потрібен.

— Найприємніше ходити самому.

Можна зупинитися там, де хочеться, і дивитися скільки вподобається.

Різні бувають люди на світі: один любить саме те, що іншому неприємне; кожен хоче, кожного цікавить щось своє.

Один любить головні вулиці з великим рухом, де багато людей і машин, а іншого шум і товкотнеча дратують. Один любить знайомі вулиці, а інший вибирає те, де ще ніколи не був. Любить ходити на річку, іде за місто.

— Я уявляю, що я мандрівник, відвідую незнайомі міста й далекі країни,— каже хлопчик.

Один приглядається до всього, а інший ходить, замисливши, і навіть не помічає, що довкола. Такому все одно, чи йде він повз високі будинки з красивими вітринами, чи повз старі дерев'яні халупи.

— Коли ходжу по місту, в мене більше різних думок.

Так, справді: не побачиш — не подумаєш.

Побачив жебрака — і думаєш про бідних; побачив похорон — думаєш про тих, хто помер; побачив каліку, сліпого, п'яницю — і думаєш про те, навіщо люди п'ють горілку і курять цигарки; побачив офіцера — замислюєшся про війну; тут скандал чи бійка, там поліцейський веде злодія...

Комусь хотілося б обговорити все з приятелем, а цей воліє сам собі ставити запитання і сам відповідає.

— Люблю дивитися на вітрини.

Зупиниться перед книгарнею, кондитерською, кінотеатром, квітковим кіоском, перед магазином канцелярського приладдя, порцелянових виробів, перед годинникарем чи шевцем.

А декотрі знають, де продаються спорттовари чи велосипеди, фотоапарати, поштові марки, радіоприладдя. І юрмляться тільки тут.

У одного в кишені немає ні копійки, а йому байдуже, а хтось краще вдома сидітиме, ніж піде на вулицю без грошей.

Один каже:

— Навіщо мені гроші? У мене все є. Нічого мені не треба.

А інший:

— Яка втіха дивитися, коли не можна купити?

Один любить і вміє купувати, іншому соромно, не хочеться. Один купує завжди в одній і тій же крамниці й навіть не думає, що десь може бути дешевше й краще, а інший купує щоразу в новому місці, щоб порівнювати.

— Давай зайдемо, спитаємо, скільки коштує.

— Іди сам, я почекаю біля крамниці.

Один купує лише тоді, коли треба, і лише те, що треба, а іншому хочеться мати все нове, що вперше бачить.

— Навіщо тобі це?

— Побачимо, може, знадобиться.

Дорослі кажуть, що діти витрачають гроші на ласощі. Так, звичайно, тільки не всі діти й не завжди. Один любить фрукти й не любить цукерок; інший взагалі ніколи нічого не купує з їжі, зате хоче, щоб у нього були гарні фарби, або циркулі, або малюнки, солдатики, книжки, або довго збирає гроші на одну, зате дорогу річ. Або витрачає всі гроші на кіно.

Неправда, буцімто діти люблять ходити на кінофільми, на які дітей не допускають. Я знаю хлопчика, який ходив у кіно раз на тиждень, але щодня проглядав кадри реклами, щоб не потрапити помилково на фільм про кохання.

Вулиця вимагає знання багатьох правил життя. Діти, які проводять щодня по багато годин на вулиці, знають їх. Тільки прошу не думати, що це вуличні хлопчаки.

Звичайно валять в одну купу: "газетярі, вуличні хлопчаки".

І думають, що газетярі — це зіпсовані хлопчаки, які курять цигарки й, говорять погані слова.

Ні. Вуличним може бути хлопчик, за яким удома навіть дуже стежать і неохоче пускають самого. Та досить йому вирватись на вулицю, він наче з глузду зсувається. Йому здається, що в юрбі можна робити все, що заманеться, в голову лізуть різні злісні витівки. Штовхає, зачіпає й хуліганить, усе вишукує, яку б іще штуку утнути і втекти. Підбере собі такого ж товариша чи товаришів і разом з ними ніби навмисне хоче, щоб усі бачили, що він хуліган. І тупо й злісно сміється, коли вилає когось чи налякає.

Я знаю тихих і порядних газетярів, котрі й мусять, та не люблять проводити щодня багато годин на вулиці.

"Ах, щасливець!" — думає про них вуличний хлопчисько, за яким наглядають батьки.

Ні, тяжка, неприємна й небезпечна праця маленького газетяра. Через кілька днів від біганини і крику починаєш стомлюватись. Болять ноги, надсаджено горло. Турбуєшся, як би продати газети, і боїшся загубити гроші, і як би їх не вкрали, й не підсунули фальшиву монету, і як би не помилитись, даючи здачу, і не потрапити під машину чи трамвай. Газетярі перебігають вулицю швидко й спритно, проте обережно, напружуючи увагу.

У школі неуважний одержить лише погану оцінку, а тут хвилинна неуважність — і каліцтво на все життя.

Юні газетярі і продавці цукерок це розуміють і знають правила, які для їхніх щасливих ровесників лишаються таємницею. Знають, як уникнути нещасливого випадку і зустрічі з нечесними людьми: адже пройдисвітів і авантюристів у великому місті завжди вистачає. Кажуть навіть, що є люди, які крадуть дітей.

Один хлопчик розповів про таку свою пригоду.

Стоїть він біля кіно і розглядає афішу. До нього підходить великий, уже майже зовсім дорослий хлопець і питає:

— Ходімо в під'їзд, хочеш, я тебе безплатно проведу?

Гаразд, пішли вони в під'їзд.

— Знімай чоботи, ми підемо чорним ходом.

Зняв дурник чоботи.

— Давай потримаю.

Привів у якісь сіни.

— Стривай, я піду подивлюся, чи відкрили кінозал.

Пішов і, ясна річ, не повернувся.

— Довелося мені йти додому босщм. Я до дядька побіг, боявся, мама відлупцює.

Ще одна оповідь (вже іншого хлопчика).

— Якийсь добре одягнений пан спитав мене, чи не хочу я заробити злотий, дав листа і звелів віднести на п'ятий поверх. Іду я з листом, стукаю, двері відчинив якийсь здоровань схожий на бандита, глянув на конверт і як затопить мені в пику, і штовхнув мене, я мало зі сходів не скотився. Я навіть не знаю, що в цьому конверті було. А того, хто дав мені листа, я більше не бачив.

Ці два випадки ще не так погано скінчились, а могло бути й гірше. Тому батьки правильно попереджають дітей, щоб вони ні з ким із

сторонніх на вулиці в розмову не вступали й не ходили по чужих квартирах.

Іноді спитає в тебе хто-небудь вулицю чи про трамвай або старенька попросить перевести на другий бік. Приємно зробити послугу, але довгих розмов краще не заводити. Можна цілком ввічливо відмовити, як це зробила одна дівчинка:

— Вибачте, будь ласка, але мама не дозволяє мені розмовляти на вулиці.

Іноді п'яницю чи божевільного зразу впізнаєш, а іноді вони мають вигляд нормальних людей. Краще бути обережнішим.

Обережно треба й сідати, і виходити з трамвая, і переходити вулицю. Власне, всі так і роблять. Декотрі батьки надто вже бояться. Дуже рідко трапляється, щоб школяр чи школярка попадали під транспорт. Хіба що тільки навесні, коли після тривалої зими діти нарешті дорвуться до вулиці, або після літніх канікул, якщо були в селі і вже відвикли від міста.

Я розмовляв з шоферами і вагоновожатими. Вони кажуть, що найгірше, коли пішохід не знає, чи йти вперед, чи податися назад, або коли один тягне в один бік, а другий в інший; тоді неясно, як об'їжджати, а не завжди ж можна зупинити машину зразу.

У газетах лають водіїв, що вони необережні. Але які необережні й легковажні самі перехожі, до того ж дорослі! Чи не краще почекати хвилину, ніж ризикувати життям?

Найбільше водії нарікають на велосипедистів. І справді, декотрі надто вже необережні. А найгірше — це пустощі.

Я знаю такий випадок.

Хлопчик посперечався з товаришем, що встигне пробігти перед трамваєм. Безглуздішого вигадати не міг! І не встиг. Сам потім не знав: чи то спіткнувся, чи трамваєм зачепило, тільки портфель з книжками вже попав під решітку. Вожатий загальмував в останню хвилину, і поліцейський відвів хлопчака, сполотнілого як смерть, додому.

Жива, весела, цікава буває вулиця, а часом і дуже сумна й сумні будить думки.

Вдома батьки стараються, щоб усі поводилися добре, показували гарний приклад, нікого не ображали, а на вулиці ти бачиш різних людей, різні діла, чуєш різні слова.

Чи псує це дитину?

Мені здається, ні. Той, у кого сильна воля і хто знає, яким він хоче бути, виробить для себе свої власні правила життя і не буде, бачачи щось нерозумне й лихе, ні наслідувати це, мі брати з цього приклад.

Людина не лише пам'ятає, а й забуває, не тільки помиляється, а й виправляє свої помилки, не лише втрачає, а й знаходить. Можна навчитися запам'ятовувати те, що добре й корисно.

Я знаю багатьох, кого вулиця зовсім не зіпсувала, а загартувала, виробила сильну волю й допомогла стати чесними й розважливими людьми.

ШКОЛА

Багато книжок друкують про школу, та тільки для дорослих і зовсім не пишуть про школу для учнів. Просто дивовижно! А учень же стільки в ній проводить годин, так багато про неї думає, стільки бачить у ній радості й незгод!

Я часто веду мову з учнями молодших класів про школу; одні люблять і хвалять, інші скаржаться, та знати по-справжньому школу, її історію ніхто не знає: всі думають, що все завжди було так і так і лишиться.

Я знаю: маленька дитина думає, що мама завжди була мамою, а бабуся бабусею і що завжди була саме така квартира і так само цокав на стіні годинник. їй здається, що і місто, і вулиця, і крамниці були завжди такі самі, як тепер.

І учневі здається, що парти, дошка, губка, крейда завжди такі самі, як у нього в школі, такий самий вигляд мають учителі й такий самий вигляд мають книжки, зошити, ручки, чорнило.

Звичайно, батьки згадують, що в їхні часи було інакше, проте стільки чуєш усілякої всячини, що не завжди знаєш, правда це чи казка.

Один хлопчик після екскурсії до королівського замку

сказав:

— Ось тепер я вірю, що королі були насправді.

Певне, в будь-якому великому місті має бути музей

історії школи, і в цьому музеї мають бути такі класи, які були сто й п'ятдесят років тому, старі парти, давні карти й старовинні книжки, одяг учнів, іграшки й навіть лозина, якою тоді ще шмагали дітей.

Під час японської війни я був у Китаї, бачив китайські школи й купив в одного вчителя лінійку, якою б'ють учнів. На одному боці лінійки було написано червоною фарбою: "Той, хто вчиться, стане розумною, корисною людиною"; напис на другому боці був чорний. Цю лінійку я згодом показував, і всі розглядали її з великою цікавістю.

Мені здається, якби учень знав, які школи були раніше і які вони в інших місцях ще й тепер, він менше скаржився б і більше любив свою школу, легше мирився б з тим, що в школі часом бувають неприємності, стомлюєшся і нудьгуєш.

Якщо поговориш з учнем щиро, завжди почуєш скаргу на важкий предмет, на причепу сусіда, на суворого вчителя, на те, що багато загадують і що багато різних турбот, а розваг мало.

А спитаєш, чи не хоче він краще сидіти вдома, скаже:

— Хочу ходити до школи.

Школяр радий, що вчитель не прийшов, що раніше відпустили додому, любить свята, але він хоче лишатися учнем.

Траплялося, мені треба було переконати хлопчика: вдома вчитися краще.

— Сам бачиш, ти кволенький, тобі важко рано вставати. Ти зможеш ^овше лежати в постелі. Ти застуджуєшся, кашляєш, а до школи треба ходити і в дощ, і в холод. У школі ти змушений п'ять годин сидіти спокійно, а вдома можна й погратися, і піти в сад. Якщо в тебе болить голова, можна не вчити уроків — і на тебе не розсердяться. Навчання дається тобі важко... Товариші зачіпають, дражнять...

Хлопчик слухає-слухає і каже:

— Це пусте, я хочу до школи.

Чому? Чому школа приємна й потрібна?

Вдома думають про всіх і займаються різними справами; кімнати й обстановка вдома для всіх; школа думає тільки про учня; кожен зал, кожна парта, кожен куточок саме для учня. Весь свій час у школі вчитель віддає учневі. Тут не чуєш неприємного: "У мене немає часу. Не знаю. Дай мені спокій. Не мороч мені голову. Малий ще".

По-друге, школа впорядковує день; знаєш, що буде попереду, куди йти й що робити. У тебе є план, кожна година на щось призначена. Тобі не нудно, навіть доводиться поспішати.

Правда, іноді не хочеться вилазити з теплої постелі чи виходити в дощик на вулицю. Проте годинник закликає квапитись, і тобі ніколи розмірковувати, що приємно, а що неприємно, що ти відчуваєш і чого хочеш.

Один одягається швидко і взагалі любить усе робити швидко; інший натягне панчоху і відпочиває, зашнурує черевик і замислиться. Один готовий тинятися півдня не-одягнений, інший підхопиться з постелі:

— Ну а далі що робити?

Хапає книжки й вилітає на вулицю, часто навіть не взнавши, яка погода. Дощик? Поспішає: у школі тепло, сухо! Приємно витерти ноги, скинути мокре пальто і шапку... І зразу друзі. Ще на вулиці зустрівся товариш. І вулиця якась своя, дорослих на ній не більше, ніж школярів, та й ті ніби знайомі.

Як і з ким познайомишся без школи? Хіба що зайде двоюрідна сестра або сусід, та й то не часто, і, може бути, навіть не дуже симпатичні. От у школі можна вибрати справжнього товариша!

Одні довго вибирають, а інші менше знають клас і сходяться з тими, з ким сидять за однією партою або живуть поблизу й частіше зустрічаються. Одні часто міняють товаришів, інші дружать дуже довго.

Одні люблять, щоб був хтось один, інші з усіма добре ладять. А дівчатка навіть закохуються в старшокласниць.

Коли йдеш до школи, ніколи не знаєш, що розкажуть тобі цікавого товариші й хто саме. Кожен з учорашнього дня щось бачив або чув. А розмова, можливо, через те ще така цікава, що от-от перерве її дзвінок. Всякому хочеться встигнути розповісти до уроку, і думки плинуть якось швидше й легше.

Іноді й не встигнеш,— значить, докажеш на перерві. А поки що, на уроці, можна подумати про те, що говорилося.

Заходить учитель. Нібито й знаєш, який перший урок, але завжди бувають несподіванки, ніколи точно не відомо, що саме буде сьогодні. Іноді й не дуже цікавий предмет, а якраз сьогодні було приємно слухати.

Чи викличе вчитель до дошки, і в якому він буде настрої — в гарному чи поганому,— похвалить чи посварить, розсердиться на всіх чи на одного й на кого саме? Хто буде відповідати, той знатиме чи не знатиме? Приємно слухати, коли відповідає добрий учень, а іноді навіть цікавіше, коли викликають ледаря або бешкетника: може, скаже щось смішне. Зразу в класі шум: усім стає весело.

Коли слухаєш більш уважно, коли менше. Але ніхто не заважає думати, і в голові в тебе виникає спогад, народжується запитання, з'являється якась ідея. Іноді приємно навіть просто посидіти спокійно, ні про що не думаючи.

І дзвінок — і так щогодини. Коли заняття кінчається раніше, коли пізніше. Сьогодні був важкий день, зате на завтра задано менше, або буде інший предмет, чи вчитель, якого любиш.

Важливо, що ти знаєш, що буде завтра, проте не зовсім: може вийти й трошки не так.

Ще один робочий день скінчився, наближається день відпочинку.

Розмірковуєш, що тобі робити, куди піти в свято, щоб не було нудно. Лічиш, скільки тижнів лишилося до двотижневих зимових канікул, до великодня, до двомісячних літніх канікул, у чому треба підтягтися.

Завжди щось повторюється, а щось — нове; одне йде, інше настає. Одне чекаєш зі страхом, інше з радістю. Неприємну несподіванку врівноважує інша — приємна. Надії й перемоги, розчарування і поразки.

Школа — дім. Дім — школа. То біжиш, квапишся додому на обід, то йдеш дальньою дорогою, проводжаючи товариша, або бачиш щось цікаве й заходиш купити.

А ось і кінець року:

— Ще тільки місяць лишився, три тижні.

Чи напишуть унизу табеля червоним чорнилом "переводиться", чи, можливо, на другий рік?

Передостання контрольна робота, остання відповідь — переекзаменовка! Є ще час підтягтися. У кожного є предмет, в якому він упевнений, і такий, якого він боїться.

А розваги? Екскурсія, кіно, театр, виставка; а бібліотека, вистава, клуб?

Я помітив, що на школу скаржаться ті, кому вдома добре, у кого вдома багато різних розваг, або ті, від кого ' батьки вимагають, щоб

вони добре вчилися, хоча вони не мають здібностей і навчання дається їм важко.

"Здібний, однак ледачий".

Можливо, до одного й здібний, а до іншого ні. Один І добре пише твори, а не може розв'язувати задачі. Один несміливий і завжди гірше відповідає, інший не вміє швид— . ко думати, у третього погана пам'ять. У одного легко про— і падає бажання, у іншого сильна воля. І

Якщо чуєш, що школа важка, нудна, сувора, несправедлива, то це означає, що ніщо не може бути досконалим. Буває й так і інакше, і те й це. Радість, веселощі, добро; але ' й скорбота, і гнів, і бунт.

Приємно одержати годинник або велосипед, але начу— (вайся, коли їх зіпсуєш. Приємно мати доброго товариша, але будуть і сварки, і нудьгуватимеш, коли захворіє. |

Можливо, і шкільні турботи цікаві, і невдачі, й труднощі будять думку? Дурник той, хто хоче, щоб усе завжди було легко.

Один нездібний хлопчик придумав собі таку гру. і

— Коли я розв'язую задачу, цифри — це солдати. А я полководець. Відповідь — фортеця, яку я мушу взяти. Якщо 1 мені скрутно, я знову збираю розбиту армію, складаю новий план битви і веду в атаку.

Вірші, які я повинен вивчити напам'ять, це аероплани. Кожне вивчене слово — сто метрів угору. Якщо я вивчу вірш без помилки, я беру висоту в три кілометри. Так < приємно жодного разу не збитись.

Коли я пишу, я шофер. Переписані літери й слова — пророблений шлях. Якщо вдається написати весь рядок гарно — це ліс, а погано написав — піски або болото. Коли

я скінчу писати й чорнило висохне, веду по паперу паличкою і бурчу, як мотор.

Різне вигадую, щоб не було нудно.

Кожен шукає свій спосіб полегшити роботу. Іноді допоможе товариш, часто щось попервах видасться важким і нецікавим, а потім раптом зрозумієш — і пішло добре.

РОЗВАГИ

"Легкі" думки були такі: "Робота потрібна, навчання потрібне, а розваги — це ніби нагорода, додача".

І точно так само: "Хліб, суп, молоко — це їжа, а цукерки й фрукти тільки смачні і, отже, непотрібні".

Раніше люди думали саме так.

І тільки згодом зрозуміли, що все інакше. Тепер уже є багато книжок про ігри й розваги, і в газетах пишуть про спорт і змагання як про важливі справи. Уроки гімнастики в сучасній школі — це уроки рухливих ігор і розваг. Люди поважають і працю, і навчання, і розваги. А втім, сказати, що робота, а що розвага, не так просто.

Один читає книжку й думає, що працює, а для іншого читання — найкращий відпочинок. Адже копати землю, різати картон, випилювати фанеру, малювати, ліпити, вирізати, грати на гармошці й на скрипці — то що ж це, розвага чи робота?

Пішохідні екскурсії, плавання, веслування, велосипед, ковзани, біг, стрибки. Болять руки, ноги, спина, людина стомилася, але задоволена.

Адже правда: кожен працює по-своєму й по-своєму відпочиває. Один любить самотність, інший — товариство, один — тишу, інший — галас. Одному нудно через те, через що іншому весело; одного дратує і навіть сердить те, що інший якраз полюбляє. Люди люблять і спокійні, і рухомі розваги, всі люблять щось своє і по-своєму, і тому не заважайте один одному!

Я помітив, що найбільше діти сердяться, якщо їм заважають гратися. Раніше я вважав, що це дрібниці. І дуже сердився, коли хтось заважав комусь вчити уроки: хапав зошит, ручку, під'юджував, що не віддасть. Якщо те саме пророблялося під час гри з м'ячем, я вважав, що це жарт і не варто ображатись. Якщо діти гралися в квача і хтось зупиняв того, хто наздоганяв, або того, хто тікав,— теж, мовляв, несерйозне діло. Гралися в піжмурки й виказали місце схованки — теж, мовляв, невинна штука. Навіть на обман під час гри, здавалося мені, не варто зважати. Наприклад, не влучив, а каже, що влучив, чи була не його черга, і він зробив те, що йому не належало.

— Пусте, чи варто ображатись?

Нарешті одного разу в колонії я зрозумів. Сталося це так.

На веранді було мало народу: двоє хлопців грали в шашки, ще один зводив будиночок з кубиків, один читав, один грався в м'яч. Решта бігали в лісі й перед будинком. Раптом заходить на веранду такий собі причепа, якого всі не люблять. Спершу він розізлив тих, що грали в шашки,— почав втручатись і давати поради. Потім став хапати кубики й дражнити того, хто робив будиночок. Нарешті причепився до того, хто читав:

— Покажи, що читаєш, покажи, чи є малюнки.

Не обминув і того, хто грався з м'ячем.

Часом дівчатка танцюють, а якийсь хлопчисько починає штовхатися, пустувати, блазнювати. Або вся група співає хором, а один навмисне фальшивить і верещить. Або хтось розповідає казку, а такий ось не хоче слухати.

— Іди геть,— кажуть йому.

— А що, і посидіти з вами не можна?

На зло перебиває, баламутить усіх і виводить з рівноваги.

Я склав такі правила гри:

1. Не можна, не можна й ще раз не можна заважати в грі, анітрохи не менше, ніж у навчанні.

2. Не можна брати без дозволу чужий м'яч, коробочку, паличку, камінець так само, як не можна брати без дозволу чужу ручку, зошит, щшжку.

3. Якщо тобі одному нё хочеться, якщо тобі одному не подобається, відійди й не грайся, а не кажи: "Коли ви зі мною не хочете гратись так, як я хочу, я вам заважатиму".

Раніше мене дивувало, чому діти так швидко взнають нового товариша, так зразу знають, хто буде добрим товаришем, а хто ні. Згодом я зрозумів: найлегше взнати під час гри. Діти кажуть:

"Задавака, командир, кривляка, недотика, підлабузник, псих, злюка, ябеда, плакса".

Неправда, що діти легко сваряться. (Дорослі більше зляться, якщо їм заважати). Скільки разів траплялося мені чути, як діти казали: "Ну гаразд, скажи, як ти хочеш?"

Або: "Ми хочемо так, а якщо комусь не подобається, може не гратись".

Я бачив, як охоче діти приймають у гру і маленьких, і слабких, і невмілих, аби лиш вони не сварились і не вимагали, щоб їм дали робити те, чого не вміють.

Неправда, що в іграх діти готові слухатися тільки дорослих. Навпаки в масових іграх діти самі хочуть, щоб знайшовся хто-небудь з них найрозумніший, найсправедли-віший і всіма любий, хто підказував би, як має йти гра й кому що треба робити; хто поступався б, якби діти захотіли грати інакше чи хоча б один затявся; вмів би мирити сперечальників і стежив би за тим, щоб діти не надто розходились, не били щось, не рвали й не було бійок та сліз.

— Добрий товариш, з ним приємно змагатися,— кажуть діти.

Я помітив одне цікаве явище, проте довго не міг його пояснити.

Коли в грі доводиться бігати, довго все йде добре. Раптом виникає сварка, і, що мене дивувало, через якусь дрібницю! І як легко сваряться, так легко тут-таки й миряться. Спершу всі водночас кидають гру, обидві партії сходяться і зчиняють суперечку. І так само раптом один скаже:

— Ну, баста. Кінчай. Все одно. Почали.

І всі дружно повертаються до перерваної гри. Іноді лише трошки щось змінять або один вийде з гри і його місце займе інший.

Нарешті я здогадався, у чім річ.

Коли гра вдалася на славу, шкода переривати, а всі дуже втомились. Але признатися, що ти стомився і хочеш відпочити, нікому не хочеться. Тому не подобається, мовляв, у грі те-то й те-то. Це навіть не сварка, а просто розмовляють. Якщо поблизу є лавка, декотрі посідають і ждуть, аж поки ті скінчать.

Дорослі відпочивають не так, як діти. Стомлений дорослий відпочиває годину, півгодини; дитина ж, уся в поту, падає, захекавшись, на лавку, а за три хвилини вже підхоплюється.

Мати каже:

— Посидь трошки, відпочинь. Дивись, який у тебе вигляд, як у тебе б'ється серце.

Та ні: вона вже відпочила.

Одного разу я довго сидів у полі й слухав, як співали жайворонки. І подумав, що серце жайворонка має бути схожим на серце здорового, веселого хлопчака: любить доводити до знемоги і швидко відпочиває.

Людина любить зусилля, любить, щоб вдавалося, хоче знати, чи зуміє й на що вона здатна, хоче, незважаючи на труднощі, закінчити, перемогти, довести собі й іншим, що вона сильна й спритна.

Та й стомлюєшся від сидіння. Якщо в людині назбирається сила й вона не може її витратити, вона сидить як очманіла, зголоднівши, знудьгувавшись за рухом.

Саме тому такі хаотичні й неприємні шкільні перерви, особливо якщо немає просторої рекреаційної зали. Діти більше штовхаються й дають стусани один одному, ніж граються; кілька чоловік шкодять, решта забилася в куток: усе одно з гри нічого не вийде.

Сумно: тихі діти не вчаться боронити свої права, а хулігани командують і нахабніють.

Багато було в мене архіскладних думок на тему: що робити, щоб зухвалий кулак замінити справедливістю. Я пробував по-різному.

Двадцять хлопчаків. Я хочу дати їм м'яч. Хто, проштовхуючись вперед, першим крикне:

— Мені!

Хто спіймає і що робитиме?

Тепер усе частіше замість настирливого егоїстичного "мені" чуєш благородне "нам" і замість свавілля бачиш прагнення дотримуватися правил і законів гри. Бувають і судді, на жаль, не завжди справедливими.

Часто егоїзм окремих осіб змінюється однаково неприємним і ницим егоїзмом партії, групи, табору. Треба вміти програвати з честю і гідно оцінювати позитивні якості супротивника.

Пригадую, діти гралися в "подвійний бік". З одного боку лишалося троє, з другого — тільки один. І тут сталася незвичайна річ: він вибив усю трійцю. М'ячик сам якось до нього відскакував, а ті розгубились і зовсім не захищалися.

Пролунали оплески. Кричали "браво" й вітали і переможці, і переможені, і свої, і противники, раділи всі. На очі мені навернулися сльози зворушення, і я не соромлюся цих сліз.

Так і має бути! Не ревнощі, не роздратування і скарги, не хвастощі й приниження противника, а лицарське усвідомлення своєї і його гідності,

горда віра, незважаючи на поразку, в свої сили, переконання, що рівний змагається з рівним, повага до людини.

Багато що стало кращим. Пам'ятаю лихі прокляті часи бандитських бійок і кидання камінням. Багато бійок пере-бачив я на своєму віку. Під впливом спортивних ігор навіть бійки стали шляхетнішими.

Коли я бачу, що б'ються двоє хлопчаків однакової сили, я не перериваю, а дивлюся разом з усіма.

Краще почекати, адже якщо зразу втрутитися, запеклість наростає.

Бійка рідко виникає випадково, часто вибуху передує тривала взаємна образа. Звичайно, трапляються такі діти, які охоче штурхнули б або вдарили меншого чи слабшого, та це я суворо забороняю, та й товариші не допустять. Я знаю, навіть забіяці й злюці бійка не до смаку, якщо він знає, що йому перепаде.

Так от раніше билися так, щоб якомога більше дошкулити, тепер — тільки щоб здолати суперника. Це вже схоже на спортивні змагання.

Кінчаючи цей коротенький розділ, я дам вам важливе правило:

"Не треба соромитися гратись. Дитячих ігор не існує".

Даремно дорослі говорять, а задаваки за ними повторюють:

"Такий великий, а грається як маленький. Така велика, а грається ще в ляльки".

Важливо не те, в що гратись, а як і що при цьому думати й відчувати. Можна розумно гратися в ляльки й примітивно грати в шахи.

Можна цікаво і з великою фантазією гратися в пожежу чи в поїзда, в полювання чи в індіанців і безглуздо читати книжки.

Я знав хлопчика, який не лише читав, а й сам писав гарні вірші та оповідання, а улюбленою його забавкою були солдатики: він мав цілі полки різних родів військ різних країн, і він розставляв їх на столі, підвіконні, на підлозі, стільцях і малював карти і плани.

Не соромно гратися з дівчатками і з молодшими.

Я помітив, що діти не завжди охоче розповідають про свої ігри й соромляться, якщо дрослий їх чує: бояться, аби не кепкував, тому що не вміють захищати своїх юних мрій.

Я не кажу: "Грайтесь у те й те. Грайтеся з тими, а не з цими".

Для гри потрібен надійний товариш і натхнення, а отже, свобода.

БАГАТИЙ — БІДНИЙ

Є люди, які думають, що діти не повинні нічого знати про гроші й що гроші їм не потрібні: "Підростуть, самі взнають" і "живуть у батьків на всьому готовому, а на свої гроші купують непотрібні речі й тільки розбещуються".

Звичайно, гроші дають час від часу як нагороду, коли батько чи мати в гарному настрої. Дуже рідко батьки призначають певну щотижневу суму й кажуть:

"Купуй що хочеш".

І лише один батько давав щотижня по п'ятдесят грошів. Він сказав:

— Навіть якщо ти не слухатимешся чи принесеш із школи погану оцінку, все одно будеш одержувати по п'ятдесят грошів на різні свої витрати. Я хочу, щоб ти навчився розумно витрачати гроші.

Атож: треба вміти не лише заробляти, а й витрачати.

Я знав таких: назбирається, і мають витратити на якусь дурницю. Навіть ще в борг візьмуть і не подумають віддати. І буває старший — легковажний, а завбачливий якраз молодший.

Я цілих десять років завідую позичковою касою, і якщо виявиться, що діти хочуть читати наукові книжки, напишу книжку про те, хто і як бере в борг, як віддає і на що витрачає — чи ж заощаджує, збирає, щоб купити собі щось, що дорого коштує, наприклад: ковзани, годинник, велосипед, чи на подарунок татові або мамі.

Я знав хлопчика, який півроку збирав гроші на футбольний м'яч і бутси, а потім віддав свої дванадцять злотих матері, яка захворіла.

Багато горя доводиться зазнати бідним у школі, адже навіть безплатні школи дорого коштують.

Добре учневі, якому батьки на початку навчального року купують усе необхідне: книжки й зошити, спортивні черевики, портфель і справно платять внески.

Неприємно просити, коли в батьків немає грошей.

Одні видирають із зошита аркуші, а брудний зошит викидають, і ніхто навіть і не знає; йому й діла немає, що загубив олівця. А інший пише маленькими літерами, щоб на довше вистачило.

В одних дітей є своя кімната, чи принаймні столик з шухлядою, який замикається на ключ, або полиця. Ті можуть спокійно робити уроки. А

інші задубілою рукою при тьмяній лампі на кривому столі пишуть поганим пером і блідим чорнилом на дешевому папері.

Не кожен снідає перед тим, як іти до школи. Може, він навіть і не відчуває голоду, звик, тільки якийсь стомлений, сонний і голова болить.

Іноді в одного є все, а вчиться він неохоче, а інший і хоче вчитись, та батьки кажуть, що годі, пора на життя заробляти.

Я довго вважав, що кожному учневі хочеться подорослішати, і лише недавно пересвідчився, що це не так. А якщо діти хочуть вирости, то для того, щоб заробляти й допомагати батькам, "щоб мама не бідкалась".

Кажуть: бідняк, бідний, убогий, незаможний, заможний, багатій, магнат.

Різні бувають ступені достатку й злигоднів. А можна ще й інакше ділити людей: на тих, у кого є стільки, скільки треба, і тих, хто витрачає більше, ніж заробляє.

Батько мало заробляє — до десяти злотих на день,— сім'я живе спокійно, а можна витрачати по п'ятдесят злотих на одних дітей, і однаково вони будуть нещасними. Бідні батьки'можуть бути веселими й говорити про приємні речі, а заможні — нервовими, дратівливими, сердитими, заклопотаними.

Точнісінько так, коли один задовольняється п'ятьма грошами на цукерку або зрідка у кіно піти, а комусь і злотого мало, і він усе думає, де б іще добути?

Можливо, тому дорослі не завжди охоче пояснюють, шо вважають це надто важким — діти, мовляв, не зрозуміють.

Помиляються дорослі! Дитина хоче знати і має право знати, адже горе батьків важче свого власного. А втім, у бідних сім'ях діти знають, чому цілий обід буває не щодня, трапляється, що й хліб та ледь підсолоджений чай; знають, скільки коштують підметки й нова шапка. Знають, що краще, коли в батька нехай менший заробіток, та надійний.

Тому що найбільше смутку там, де раз вдається одержати навіть і багато, а потім уже довго нічого й нічого. Безробіття — це велике нещастя.

Неприємно, коли ти знаєш урок, а вчитель не викликає, та набагато гірше, коли ти вмієш і хочеш працювати, а сидиш без роботи, хоча той, хто гірший, влаштувався.

Даю тепер важливе правило життя:

"Любий мій, гарний хлопчику, не пий горілки, не пий цієї отрути клятої".

Кажуть, горілку вигадав сатана. Мабуть, так воно і є.

На горілку не тільки йдуть гроші, часто останні; горілка позбавляє сил, здоров'я, глузду, вбиває волю й відчуття честі, отруює дітей, викидає тебе з роботи, розбещує душу.

Коли живеш довго, бачиш багато страшних нещасть, відвертаєшся, щоб не дивитись, серце щемить —так і біг би світ за очі й ні про що не думав.

Я бачив три війни. Бачив покалічених, яким руку, ногу відірвало, живіт розпанахало, так що кишки назовні; понівечені обличчя, голови; поранених солдатів, дорослих, дітей.

Та кажу вам: найгірше, що можна побачити, це коли п'яниця б'є беззахисну дитину або коли дитина веде п'яного батька і благає:

— Таточку, тату, ходімо додому.

Горілка тихо повзе, мов змія: починається з чарочки, а потім більше й більше. А буває, хлопчина не з горілки починає, а з цигарок.

І я курю цигарки. Шкодую, що звик. Та нічого не вдієш. І не перед людьми мені соромно, курять майже всі, а перед собою, що не можу відучитися. Та я не втрачаю надію.

Дитині соромно за п'яного батька, ніби бідолаха винна у чомусь, соромно, що ходить голодна, що вдома злигодні. Я не знаю, чому це так, не можу зрозуміти. Іноді — на зло — посміхається над своїми дірявими черевиками і приношеним одягом, а в глибині душі — смуток і образа.

Даю вам ще одне правило життя. Є діти, які люблять битись об заклад. Тільки-но що, зразу:

— Закладемось?

Багато горя і шахрайства через такі заклади. Програє, а віддати нічим.

Я помітив, коли хтось часто б'ється об заклад, потім він стає картярем. А вподобав карти, то вже не дивиться, чи є в нього гроші, чи ні, свої програє чи чужі.

Саме через горілку та через карти й потрапляють найбільше люди в тюрми!

Багато батьків не можуть працювати через хвороби. Тому люди весь час думають про те, як захистити себе від хвороб.

Уже є щеплення від віспи, різні ліки й лікарняна каса.

Я давно живу на білому світі і багато чого набачився. Я бачив хворих, яким пощастило, і вони стали багатими, а частіше — збіднілих людей, колись заможних. І саме через хвороби.

"Поки батько був здоровий, нам жилося добре..."

"Коли батько захворів і більше не міг працювати..."

Так починаються невеселі оповіді дітей.

Різниця між багатим і бідним у тому й полягає, що благополуччя бідняка ненадійне. Запасів у нього немає ніяких, і одна хвороба, одна невдача зразу валять з ніг усю сім'ю.

Знаю, на лікарняну касу скаржаться, знаю, що лікарняна каса не зовсім добра. Але й така потрібна і дає користь.

Лікарняна каса — це найрозумніша і найважливіша річ, яку вигадали люди, важливіша за аероплани.

Здорові люди платять внески, щоб мати, коли захворіють, медичну допомогу, лікаря і ліки.

Здоров'я — це найголовніше життєве благо; хворий багач — той же бідняк; тож подумай, який це скарб — здоров'я для бідняка! А без лікарняної каси бідний чоловік хворів, але не мав права хворіти. І пропадав ні за гріш. Невелике захворювання без лікарської допомоги перетворювалось на смертельну хворобу.

Дітям здається, що легко зробити, аби не було на світі бідних, несправедливості, образ.

"А чому не випускають більше паперових грошей, що таке податки, чим займається міністр фінансів і як одна країна дає в борг іншій?" Я хотів би все це пояснити, але сам до пуття не знаю. Та й невелика втіха знати, коли нічого не можна зробити: це не від нас залежить.

Проте від нас залежить, щоб ми одне одного в школі любили, знали і взаємно допомагали. А бідні й багаті не знають одне одного й не дуже люблять.

Є діти, яких мало хвилює, скільки в кого грошей і хто як одягнений, а от декотрі бідняки не люблять багатих однолітків, і, навпаки, багаті не люблять бідних.

Бідним здається, що всі багаті зазнаються, що в них зле серце і всі вони — паничі й модні панянки — вдають із себе делікатних і думають про втіхи. А багатим знову ж таки здається, що бідні заздрісні, нещирі й погано виховані.

Я знаю, чому це так відбувається.

Тому що порядний бідняк частіше знайомиться з багатим горлодером і задавакою, а порядний багач — з бідним підлабузником і шалапутом. Багатий задавака шукає бідних, щоб хвалитися, а бідний пройда — багатих, аби щось виманити. А порядні бідні й порядні багаті цураються один одного.

Порядний бідний думає: "Навіщо мені з ним розмовляти? Ще подумає, що я хочу, аби він мене пригощав? І йому здаватиметься, що ласку мені робить".

Порядний бідняк боїться несправедливих підозр, лихих товаришів, соромиться, що не так добре одягнений.

А порядний багатій думає: "Можливо, він гнівається на мене за те, що в мене все є? Можливо, гнівається, що я хотів зробити йому послугу?"

Я часто чую, як про дітей говорять:

"Усі вони такі".

Наприклад:

"Усі хлопчаки — хулігани й бруднулі".

Або:

"Усі дівчиська — плакси і ябеди".

Неправда, кожного треба взнавати особисто й особисто оцінювати, і взнавати не поверхово, а грунтовно. Важливо не тільки те, що людина каже, а й що вона думає й відчуває і чому вона така, а не інша.

Тільки ледача людина, яка не любить думати, каже: "Усі вони такі".

Коли я був маленьким, я був багатий, а потім став бідним і знаю і те, і се. І знаю, що можна бути порядним та добрим і так і інакше і що можна бути й багатим, та дуже нещасним.

Треба багато перебачити й багато самому передумати, одначе й тоді людина часто помиляється і всього не знає.

ДУМКИ — ПОЧУТТЯ

Дивовижний цей світ! Дивовижні дерева, як дивовижно вони живуть! Дивовижні маленькі черв'ячки — живуть так мало! Дивовижні риби — живуть у воді, а людина задихається в ній і гине. Дивовижно все, що скаче й пурхає: коники, птахи, метелики. І звірі дивовижні — кицька, собака, лев, слон. Та надзвичайно дивовижна сама людина.

Кожна людина ніби обіймає в собі весь світ.

Якщо я дивлюся на дерево, виходить ніби два дерева: одне насправді, а інше у мене в очах, в голові, в думках. Я йду і забуваю про нього, а потім знову побачив — упізнав, пригадав. Отже, дерево ніби ховалося десь у моїх думках.

Все існує немовби двічі: раз само по собі, а вдруге у мене в очах, у голові, в думках.

І завжди мені щось подобається, а щось і не подобається.

Або стою я на березі річки і знаю, що це така ось річка. Але в цій річці весь час інша вода, вода в ній ні хвилини не буває одна й та сама, всі краплі однієї і тієї ж річки раз у раз міняються, весь час інші.

Те ж саме, коли я йду по вулиці, повз будинки й людей. Кожен дім інший, і кожна людина інша, і все це протягом однієї хвилини. З хвилин складаються години, з годин — дні й ночі, з днів — тижні. Зима, літо — і знову довгі вечори, потім знову весна, бруньки, зелене листя. Сонце, нічна пітьма, місяць, зорі — хмари, дощ, білий сніг.

Усе весь час інше й інакше

Те ж саме і зі мною.

Немовби я і той самий, але то веселий, то сумний і весь час бачу щось інше, й про щось інше думаю. І навіть не знаю, що буде далі: чи буду я гратися, чи товариш розсердить мене, і ми поб'ємося.

Або думаю, що зроблено так, а вийде саме навпаки. Раз мені здається так, а раз — інакше. От і виходить, що я сам себе не знаю.

Якщо спитати: "Ти хороший хлопець?"

Він відповість: "Сам не знаю... Здається, хороший".

Або: "Стараюсь".

Нібито дивно, шо людина не знає, яка вона насправді, навіть себе добре не знає.

Мудрець сказав по-грецькому: "Гноті сеаутон".

Це означає: "Пізнай самого себе".

Виходить, навіть дорослим важно пізнати самих себе, навіть мудрецям. Адже дітям здається, що дорослі знають усе і можуть відповісти на будь-яке запитання. А ми не знаємо, ми справді не знаємо.

Якщо я розмовляю і граюся з ким-небудь і знаю, як його звуть, я вже кажу: •

— Я його знаю.

Чи так це? Часто мені здається, що він такий, а потім бачу, що він інший, що я помилився.

Навіть сам я: весело мені — я один, сумно або гніваюсь — інший.

Коли мені весело, тоді всі здаються добрими, милими; я охоче поступаюсь, легко прощаю; я навіть не відчуваю, що мене штовхнули або я забився. І мені здається, що і всім має бути весело.

А коли людина сердита, все їй не так; вона й сама потім дивується, що такі дурні думки лізуть у голову. Навіть вигляд ти маєш, коли злишся, інакший. Лице перекошене, бліде або червоне, і очі зовсім інші.

Коли я дивлюся, як двоє хлопців б'ються, я думаю:

"Що за вихор, що за буря думок і почуттів?"

А коли розходяться, засапавшись, я прикладаю вухо до грудей: бідне серце калатає так часто й сильно, що зупиняється в знемозі, а потім ще й ще і ніяк не заспокоїться

Один — запальний, легко впадає в гнів, інший рідко злиться; один уміє хоч трохи та володіти собою і стримуватись, інший зразу несамовитіє, наче вбити хоче. Про таких кажуть: "Раб своїх пристрастей".

Правильно кажуть: той, хто не вміє сам собі наказати: "Годіі", у кого немає сильної волі — той раб; будь-хто доведе його до шаленства. Мудрець сказав, що наказувати іншим легко, а от навчись-но бути володарем своїх власних думок і почуттів...

Буває, злість минає, змінюючись почуттям каяття. Я помітив, що, коли дуже сердитись на когось і кричати, той стоїть злий, непокірливий: опустить голову, насупить брови, мовчить. Тоді я перестаю сердитись і ласкаво кажу:

— От бачиш, і самому тяжко, і всім з тобою тяжко. Більше так не роби.

Після цього він починає, хоч і соромно йому, плакати і каятись.

Мені здається, дорослі не повинні сердитись на дітей, тому що це не виправляє, а псує. Часто дорослим здається, що дитина на зло їм стає впертою — не бажає щось зробити, сказати. Ні, їй соромно.

А якщо комусь соромно, він не може говорити, язик застряє в горлі, важко ним поворушити. В голові порожнеча, думки ніби вилетіли. І ти говориш і робиш не те, що хочеш. Намагаєшся бути сміливішим, а виходить іще гірше. Зразу можна зрозуміти, що людина прикидається: говорить надто сміливо й голосно, рухи надто невимушені. Або губи стрибають, бгає одяг і не може говорити. Немов паралізований.

Дивовижне це почуття страху. Все здається небезпечним. Неначе хто на думки накинув чорну шаль і душить. Навіть дихати важко.

Звичайно, страх буває різний. Коли боїшся вдень, у школі, а коли — вночі, іноді — коли тебе хтось налякає раптово, а іноді — коли завжди когось боятися. Буває, знаєш, чого боїшся, а буває, і не знаєш.

Дорослі думають: "Бешкетник, нічого не боїться, нічого він не соромиться".

Зовсім не так.

Лікарі хоч скажуть:

— Нервовий, боїться.

А вже найгірше висміювати.

Я багато разів бесідував з такими, котрі бояться ночами: вони дуже нещасні. А батьки думають, що все це дрібниці.

Грюкне щось уночі або сон насниться, а часто навіть не знаєш, у сні це чи наяву.

Сміятися над дитячими страхами чи навмисно лякати — жорстоко.

Я часто думав про те, що означає "бути добрим"? Мені здається, добра людина — це така людина, яка володіє уявою і розуміє, як воно іншому, вміє відчути, що інший відчуває. Якщо хтось мучить жабу чи муху, такий скаже:

— А якщо тобі так зробити?

Або, наприклад, бабуся: то старенька як старенька, а то здається такою бідною, немічною, що хочеться допомогти, проявити увагу, розвеселити.

Я вже давно помітив, що коли я на якогось хлопчиська дуже розсерджусь, його обступають діти й починають утішати, пояснювати.

Признаюсь із соромом, це мене навіть злило. Що таке?! Сварю,— значить, заслужив. А коли навкруг нього юрба, виглядає так, ніби винен я, а не він.

Тепер я ставлюсь до цього інакше: і добре, так і має бути, кожен, потрапивши в біду, повинен знайти у людей підтримку. Не подобається мені це шкільне покарання, щоб з кимось не розмовляти.

Треба вміти співчувати добрим, злим, людям, звірам, навіть зламаному деревцю і камінчику.

Я знаю хлопчика (тепер він уже дорослий), який збирав на дорозі камінчики й відносив у ліс: там їх уже ніхто не потопче.

Почуття бувають сильні й гострі або м'які й ніжні, бувають яскраві, бувають спокійні.

Що таке любов? Чи любиш ти завжди чи за щось, і чи завжди ти любиш тих, кого ти повинен любити, і так, як повинен? Чи однаково, чи то більше, то менше? І що таке вдячність і повага? Яка різниця між "любити" й "дуже подобатись"? Як дізнатись, кого більше любиш?

Я помітив, що діти не люблять говорити про свої почуття.

Можливо, їм просто важко? Навіть маленькі не люблять.

А дорослі часто запитують дітей:

— Любиш? А кого ти більше любиш?

Я спитав у одного хлопчика, як він дізнався, що любить цю дівчинку більше ніж інших? Він відповів:

— Раніше я говорив з нею, як з усіма, а тут раптом я став її соромитись.

Часом навіть і не знаєш, що когось любиш, та коли її чи його немає, тебе поймає відчуття неспокою і якоїсь порожнечі, сирітства й самотності. І хочеться, щоб вона або він повернулися. Це називається тугою.

Тужити можна за батьками, за товаришем, за домівкою. А найсильніша туга — це туга за батьківщиною.

Стільки різних почуттів, що всіх не полічиш. Можна спробувати виписувати їх із словника в зошит. Тому що тут, у цій книжці, я можу коротко згадати лише про декотрі найважливіші почуття (про які діти

говорили зі мною щиро, а не тому, що їх намовили). І про звичайні відчуття повсякденні.

Згадаю ще про три відчуття: розчарування, образи і кривди.

"Я розчарувався. Думав, буде добре. І помилився. Вийшло не так, як хотілося".

Люди кажуть:

— Болісне розчарування, гірке розчарування.

Так, іноді відчуваєш ніби біль, а часом тільки неприємний гіркий, терпкий присмак.

Часто до відчуття розчарування приєднується й інше — образа. Ми ображаємось, що нас ввели в оману, ошукали наше довір'я. Якщо товариш викаже таємницю, обмовить тебе, обдурить, тобі неприємно, ти ображений.

Згадаю, нарешті, й про кривду. Якщо хочуть мене принизити, чи висміяти, чи скривдять когось, кого я люблю й поважаю, мені сумно, боляче, я серджусь.

— Від удару не так боляче, як від слова,— сказав один хлопчик.

— Як сміятися, краще б уже побили,— сказав інший.

Коли дорослі хочуть принизити чи скривдити дітей, діти

найчастіше вдають, що їм однаково. А не вдають, значить, уже втратили сором. Адже відчуття, якщо не вміти поводитися з ними, послаблюються, як кажуть, притуплюються.

Різні бувають люди. Один часто буває веселим і рідко засмученим, а інший якраз навпаки. Один любить майже всіх, ні до кого не відчуває неприязні, а інший ніби сердитий на всіх, важко йому догодити. Декотрі легко звикають до чужих людей, а інші, недовірливі, довго приглядаються, перш ніж скажуть:

— Люблю.

Один довго пам'ятає, інший швидко забуває.

Різні бувають люди.

Раніше я думав, як і всі: діти легко сердяться і легко пробачають.

Годину тому побились і знову гуртом граються. Щойно гралися і вже посварилися. Звичайно, хтось скаже спересердя: "Ніколи більше з ним не розмовлятиму. Ніколи вже більше з ним не гратимусь".

Або навпаки: "Ми завжди будемо дружити".

Але так говориться тільки у виключні хвилини, та й у дорослих те ж саме. Іноді наростає неприязнь, а іноді дружба триває роками.

ЗДОРОВ'Я

Дорослим здається, що діти не дбають про своє здоров'я: якщо за ними не дивитись, вони повипадали б усі з вікон, потонули б, потрапили б під машини, повибивали б собі очі, поламали б ноги й позахворювали б запаленням мозку й запаленням легенів — і вже сам не знаю, якими ще хворобами.

Ні. Дітям точнісінько так само, як і дорослим, хочеться бути здоровими й дужими, тільки діти не знають, що для цього треба робити.

Поясни їм, і вони шануватимуться. Не можна тільки надто залякувати і надто багато забороняти. Якщо залякувати, вони перестануть вірити, а якщо надто вже обмежувати, їм урветься терпець і вони на зло стануть робити потайки саме те, що заборонено.

Люди бувають розважливі й легковажні — і діти, і дорослі. Нічого з цим не вдієш. Діти люблять більше бігати і все пробувати. І знову нічого вже не вдієш. Потрібна книга, яка пояснювала б усе це дітям спокійно і без залякування.

Отож треба знати, що в одного здорові зуби й він не знає, що таке зубний біль і зубні лікарі, а інший не одну ніч проплаче: боліли зуби. У одного болить голова чи живіт, а інший посміюється: "Животик у нього болить, голівка; у мене он ніколи нічого не болить".

Один поріжеться — і нічого. Я знав одного дуже непосидючого хлопчика, який проходив літо босоніж. Після повернення з села у нього було на обох ногах сімнадцять порізів, саден і синців.

— Ну й що? Пусте, заживе.

А в іншого малесенька ранка боліла тижнями.

Значить, один мусить берегти себе, а інший може більше собі дозволити.

Я краще знаю саме цих слабких, проте ніколи не кажу: "У тебе буде запалення легенів". А лише: "Підхопиш нежить". Не кажу: "Зламаєш руку". А лише: "У тебе заболять руки", коли вже надто запекло борються. Невеличкий м'язовий біль для здорової людини навіть приємний, наприклад: після ковзанки, після веслування, після дальньої екскурсії.

Не слід надто часто говорити, що буде потім. Треба пам'ятати, що може багато разів минути безкарно, і передбачення не справдиться.

Одного разу спітнілий хлопчик їв дуже швидко морозиво. Я сказав:

— Побачиш, горло заболить.

На другий день оглядаю горло: червоне, але не болить. Я дав хлопчикові дзеркало, щоб пересвідчився, що таки червоне.

Інший після варених яєць наївся сливок, а потім став пити сиру воду. Я сказав:

— У тебе заболить живіт.

Питаю його ввечері.

— Трошки тільки поболів, але це нічого.

Я довго попереджав одного хлопчика, щоб він, граючись, так не розходився, але він усе не слухався. І нарешті в школі, під час боротьби, справді зламав собі руку. А не всі ж переломи однакові. Іноді накладуть гіпс, потім через кілька тижнів знімуть, і все знову так, як було. А ось цьому хлопчикові, про якого я кажу, кістка пробила шкіру, він пролежав три місяці в лікарні і тепер зовсім не може згинати руки. Найгірше, якщо кістка зламається в суглобі.

Іноді ти негайно розплачуєшся за необережність І здобуваєш досвід зразу/Тамував й інакше:

Влітку діти скаржаться, що сверблять вуха або пухнуть і горять пальці.

— Правильно, адже ти їх узимку відморозив.

Не завжди хвороба, іноді просто легенька недуга. Негарно перебільшувати.

Кажуть: "Сонячний удар... Не бігай без шапки... Запалення мозку..."

Ні: паморочиться і болить голова, нудить і взагалі якось недобре.

"Погано почувається. Нездужає. Сам не свій".

Дитина сама не знає, що з нею, але вона пригнічена, роздратована, невдоволена. А скільки буває через це сварок, бійок, неприємностей вдома і в школі?!

"Живіт і голівка — для ледаря лазівка". Не зовсім справедлива приказка. Не слід недооцінювати легких недуг.

"Пестунчик. Нічого з тобою не зробиться. Не помреш".

Один перебільшує, інший недооцінює.

Справді, від нежиті не вмирають, але вона неприємна.

Нещасні діти, у яких часто буває нежить! І дихати важко, і ніс болить, і взагалі ні до чого душа не лежить. Та ще й чіпляються.

"Шмаркатий. Соплі розпустив. Витри носа".

Іноді й витирання не допомагає, а витирати дуже боляче, не у всіх же натура однакова.

Щоб бути веселим, треба добре самопочуття; здорові серце, ніс, голова; здорова радість вільна від болю і турбот.

І старому неприємно боятися і берегтись, а як тоді маленькому?

Я довго не міг збагнути, чому декотрих дітей товариші не люблять — і що ці діти справді неприємні.

Стояв чудовий весняний день. Усі вибігли надвір і весело гралися. Один хлопчик весь час сидів у мене в кімнаті, тихий, сумний і блідий. Спершу читав — набридло, потім ліг на канапу, потім став дивитись У вікно. Мені зробилося шкода його. І я кажу:

— Іди пограйся трошки.

А він:

— Ой, не хочеться.

Посидів, посидів, а потім каже:

— Піти, чи що?

Гаразд, дивлюсь у вікно, що буде далі.

Хлопчик вийшов у двір, постояв трохи й приєднався до гравців. Бігає й бігає, але я добре бачу, що йому важко, він засапався і вже стомився. Потім з кимось посварився, і зчинилася колотнеча.

Я думав, він вернеться до мене, аж ні: певне, соромився.

Коли в когось болить голова, йому важко стримуватись. Навіть якщо грається, він у собі не впевнений: а може, знову цей дикий біль?

Я знав одного хлопчика, який весь час ходив злий, невдоволений. У нього часто болів живіт. Нарешті хлопчина занедужав по-справжньому: підвищилася температура, він зліг, його поклали до лікарні й зробили операцію — запалення червоподібного відростку сліпої кишки, чи інакше — апендицит. Лікар у лікарні сказав, що він уже давно був хворий. Хлопчик вийшов з лікарні здоровим. І тепер він став веселим, як усі.

Часто хто-небудь ходить кілька днів сумний, злий і вже тільки потім захворює. Якщо за цей час він накоїть зі зла дурниць і виникнуть неприємності, про нього кажуть, що захворів від прикростей.

Я помітив, що кволих часто діймають. Кажуть: "Тюхтій, розтелепа, вайло, пестунчик".

У своїх судженнях про людину треба бути поблажливим і обережним. Не слід думати, що всі мають бути однаково здоровими і сильними. А сміються навіть не зі зла, а через легковажність.

Дають прізвиська: Горбань, Кривий, Сліпий, Заїка.

Один звикає, і лише тримається від дітей якомога далі, і, сумний, затамувавши образу, живе самотою, а інший від жорстокої несправедливості справді стає неприємним і злим.

Діти переслідують і висміюють товстих. Кажуть: "Ненажера, кабан, гладун".

Даремно. Адже це теж хвороба.

— Хвороба? Що товстий?

Худих знову ж таки злюки прозивають: Сухотний. Кістянок.

У медичних книжках пишуть, що й дуже худі, і дуже гладкі люди — недужі, а такМ нічого не знає, та ще й сперечається.

— Такий здоровань, а робить під себе! Замазура! Смер-дючка!

Знову переслідування.

— У нього слабкий сечовий міхур, слабкі нерви.

— Який там міхур і нерви...

— Замовкни, вислюк! — гримнув я.

І вчинив погано, ображати не можна, та не завжди вистачає терпцю.

Раз я поспішав, сказав щось, а хлопчик не зрозумів. Я обізлився і питаю:

— Ме чуєш, що тобі говорять? Глухий?

І тут раптом згадую, що він справді погано чує, після скарлатини в нього боліли вуха.

Мені було дуже прикро. Я дав собі слово ніколи більше так не чинити.

Один відомий письменник написав книжку, в якій висміює веснянкуватого хлопчика. Очевидно, письменник просто не подумав. Нічого не вдієш: і досвідченому письменникові трапляється помилятись.

Я сам довго робив таку помилку.

Якщо була якась квола, чи не дуже кмітлива, чи некрасива або несимпатична дитина, я завжди просив:

— Будьте з нею добрішою, поставтесь ласкавіше, поступіться їй.

І ось потрапив мені обмежений і нахабний хлопчисько. У нього були хворі очі, хворі вуха і хворий ніс. Удома його лупцювали. Мені й захотілося показати, що вже де-де, а тут про нього потурбуються.

Славні дітлахи робили так, як я просив: дозволяли йому брати м'ячик, втиратися без черги і взагалі все. І цей дурень вирішив, що тепер він найважливіша персона, і заходився командувати і скандалити.

Нарешті дивлюсь я, а він підім'яв під себе й лупцює спокійного й лагідного хлопчика. Тут уже я схопив нахабу, відірвав від жертви і заштовхав до себе в кімнату.

— Годі доброти!.. Звик до палиці, а тут не б'ють, то й ти не бий! Не вмієш гратися, то йди геть, живо! Не твоя черга, то й не хапай м'яч, ясно?

І настав спокій. Потім над цим хлопчиськом узяв шефство хороший хлопець, але вже за власним бажанням.

Безглуздо ж, щоб один, хоч би і в невинній формі, отруював життя всім. Не можна вимагами від групи надто багато. Здорова дитина чи хвора, розумна чи ні — кожна повинна пристосовуватись до загальних законів, не може бути якимсь винятком. Але й такій дитині не слід докучати.

Знаю, є діти, які страждають від браку турботи, проте є й такі, кому надмірне піклування завдає шкоди, стомлює і сердить. Мені жаль дітей, які недоїдають, які недосипають, проте жаль і тих, кого силоміць примушують їсти й лежати в постелі.

Я знаю дівчинку, яку навіть нудило за обідом, а батько бив її за те, що не хотіла їсти. З любові бив. Але ж це жахливо й геть безглуздо!

А в деяких колоніях дітям — улітку — велять вилежувати в постелі по п'ятнадцять годин. Хоча це й робиться за вказівкою лікарів, я заявляю, що це безглуздо. І кажу так не тому, що не поважаю здоров'я, а навпаки, саме тому, що знаю йому ціну.

ЗДІБНОСТІ

Люди прагнуть винайти прилади, які показують, здорова людина чи ні. Термометр для вимірювання температури, силомір, ваги, ростомір; є рентгенівський апарат, з допомогою якого можна бачити кістки людини, і легені, і серце, не розтинаючи тіла. Досліджуються кров і сеча. Є спеціальні дзеркала для вуха й горла. Дуже багато інструментів і приладів, з'являються все нові й нові ліки.

І, незважаючи на це, лікар не завжди може допомогти хворому, не все знає.

Ще важче визначити здібності людини. І тут є різні способи випробування пам'яті, уваги, розумового розвитку і здібностей до праці й навчання.

Один почує раз і вже розуміє, раз .прочитає віршик і вже повторює без помилки. Один легко заучує, проте швидко забуває, інший пам'ятає довго.

Одному ліпше відповідати усно, іншому письмово. Одному легко почати говорити, іншому важко. В одного ба-жання й терпіння пропадають швидко, а інший любить, щоб було важко, легке йому надокучає.

Нарешті, один відповідає сміливо, підкажи йому слівце, і він уже знає, що далі, і так вивернеться, що вийде добре. А інший, несміливий і невпевнений, навіть якщо й знає, і вміє, все одно відповідає ніби навмання, затинаючись.

Одному вчитель каже:

— Не поспішай.

Іншому повторює:

— Ну, далі. Ну, швидше.

І буває, що в одного оцінки кращі, ніж він заслуговує, і він переходить з класу в клас, немов граючись, а інший із шкіри пнеться, старається, проте в наступний клас переповзає насилу, у вічному страху.

Був у мене учень. Вдома все добре. Коли ми самі — подумає й розв'яже задачку. Перепитає, якщо не зрозумів, і розумно й весело відповість. А в школі погано й погано.

"Заважають... Не дають подумати... Я й сам не знаю:

ну не можу!"

Мені було дуже неприємно, батьки його за погані оцінки били, а він справді був не винен. Мені дуже хотілося, щоб його перевели без переекзаменовки, щоб хоч канікули в нього були спокійні.

Я пішов до школи порадитися, що робити.

Вчитель сказав:

— Так, вірю, що він знає. Але що поробиш? Я мушу ставити оцінки за відповіді, а не за те, що в нього в голові. Сам розумію, що це недобре, та весь клас слухає і знає, як він відповів.

Іноді вчитель каже: "Ставлю тобі для заохочення вищу оцінку". Або: "Знижую оцінку. Для іншого це було б добре, але ти, якби постарався, міг краще відповісти".

А неприємно ж, коли безтурботному все легко, а сумлінний і старанний скривджений. Адже кожен зустрічав розумних, проте невезучих учнів і не дуже навіть розумних, та от саме здібних для шкільного навчання.

Люди думають про це і пробують навчати різними способами, тому що школі соромно, якщо гарний учень виявиться потім несумлінним і нечесним працівником, чи, навпаки, поганий учень — великою людиною. Раніше в школі часто бувало так, от ми й хочемо, щоб принаймні зараз було інакше.

Не так важливо, щоб людина багато знала, а щоб добре знала, не щоб знала напам'ять, а щоб розуміла, не щоб їй

до всього потроху було діло, а щоб її щось особливо сильно зацікавило; як кажуть: "Щоб любив предмет".

Адже історик — не інженер, поет — не математик, лікар — не астроном.

Проте кожна людина мусить знати, що діється на світі й що роблять інші люди. Це може видатися спочатку важким і нудним, і лише згодом, коли добряче в усьому розберешся, бачиш, як це цікаво. Та й взагалі, чого варта людина, яка робить тільки те, що з самого початку легке й приємне?

Дуже кривдять у школі учнів сором'язливих і гордих. Адже такий краще зовсім не відповість, ніж відповість погано. Боїться глузувань! Буває, що досить одного в'їдливого зауваження чи посмішки, і він уже замовк, знітився, злякався, втратив бажання відповідати.

— Я не знаю.

Не знати, помилитись, забути не ганебно, і найрозумніша людина може не зрозуміти запитання або сказати дурницю. А тут зразу сміх, сувора критика, глум. Тому кожен старається тільки повторити те, що сказано в книжці, і соромиться власних думок. Через те, можливо, й бувають такі книжні відповіді, і так важлива добра пам'ять.

Дуже кривдять у школі й тих дітей, у яких стільки власних питань і подиву,— і гудуть вони в них у голові, немов бджоли у вулику, заважаючи слухати й розуміти, що відбувається довкола. Іноді напише такий учень гарний твір і чує недовірливе запитання:

— Це ти сам писав, тобі ніхто не допомагав?

Коли нарешті він міг показати, що він не дурень і не з неба впав, знову його кривдять. Тому він старається не писати надто добре, а то знову запідозрять. Я знаю такий випадок: навмисне гірше пише.

— Тепер повірять, що не списав. '

У школі пишуть на певну тему, а це не кожен зуміє.

Почне, а тут у голову прийшла інша важлива думка, і він забув навіть, яку було задано тему. І одержує добру оцінку.

У мене зберігається твір учня четвертого класу. Дуже важка тема: "Обов'язки громадянина". Сам він був хар-цером і написав про харцерство щиро, так, як відчував і вірив. А вчитель:

— Надто по-дитячому. Не на тему.

— А я не знаю, що треба було написати,— сказав він несміливо, із слізьми на очах...

Я знаю випадок, коли учениця зовсім не вчила уроку з історії. Було задано про Столітню війну. І верзла дурниці, трохи з кіно, трохи з підказувань. Говорила сміливо, впевнено, натхненно. І одержала п'ятірку. Весь клас сміявся і поздоровляв.

Часто хтось навмисне вдає, що мало вчить, а знає. Адже виглядає так, що тільки здібні люди чогось варті, а нездібні — Попелюшка Попелюшкою.

А тим часом здібний не загартовується в боротьбі з труднощами, зазнається від легких перемог і занапащає свої здібності. Запишається і думає, що йому все легко дається, і недооцінює наполегливість і повільне, крок за кроком, завзяте прагнення до мети. Він визнає тільки свій тип здібностей і зневажає інші.

Я помітив, іноді клас любить своїх кращих учнів, частіше ж не любить, і зовсім не від заздрості.

Хіба гарний спів, малюнок, гаптування менше значать, ніж правильне розв'язання задачі?

І чого варті здібності, якщо людина не хоче й не прагне?

Я бачив здібних, але лінивих і несумлінних людей. Що з того, що лікар знає, як поводитися з хворими, або вчитель склав іспити на п'ятірки і пам'ятає, що пишуть про дітей учені, коли перший не любить хворих, а другий — дітей?

Вдача людини і її покликання важливі, та, можливо, доброта й чесність навіть важливіші.

Коли думаєш про це, виникає багато важких думок. Але ж я пишу про правила життя. А правила ці такі:

"Не заздрити".

"Не картати самого себе".

"Не занепадати духом, наполегливо прагнути до мети".

"Бути дисциплінованим, завжди виконувати свої обов'язки".

Якщо здоров'я, матеріальні умови, брак шкільних здібностей чи, нарешті, сімейні обставини не дозволяють зробити багато, можна й менше, тільки добре і з ясною душею.

Я знаю жалюгідних, нещасних професорів і спокійних, дуже знаючих і всіма шанованих учителів скромної середньої школи.

Знання — це не тільки книга, навіть не тільки голова, а й рука.

Поважай руку з її знаряддям праці і поважай знання, яке дають тобі життя і власна думка. Завдання книги полегшити, прискорити пізнання життя, а не замінити його.

Тепер уже така мода — всіх саджати за книжку, а я пам'ятаю часи, коли мстивий загарбник забороняв читати й книги були рідкістю.

Пригадую, в невеликій кімнаті дитячого садка стояли дві старі шафи. У цих шафах зовсім не було книжок — усі вони були на руках у читачів: товсті й тоненькі, з малюнками і без малюнків, трохи нових і

багато старих, пошарпаних, брудних, без початку і без кінця; веселі книжки й сумні, легенькі й важкі — наукові книги, повісті й вірші.

Таких безкоштовних читалень було кілька. Ми видавали книжки по суботах (увечері) і по неділях (після обіду).

Але вже задовго до відкриття читальні в сінях, на сходах і на вулиці юрмилися діти. Найбільше було хлопчиків; дівчатка не наважувались, хіба що найхоробріші.

Так і стояли діти і в літню спеку, і в зимову холоднечу. Проте не сумували і зовсім не нудьгували: підбирали для себе один в одного книжки.

— Пам'ятай, моя черга. Дивись, іншому не віддай.

— Ні, стривай, минулого тижня її вже один хлопець просив.

— Ну тоді, якщо він не прийде.

Підбирали книжки для себе, батьків, братів, сестер. Я завжди дивувався, що при такій товкотнечі не було ні бійок, ні сварок. Часто тільки чулося:

— Дивись, пошкодуєш!

А яке щастя, коли нарешті хтось знаходив і одержував те, чого чекав багато місяців! Як пробирався крізь юрбу і біг додому, притискаючи книжку до грудей!

Дорослі вважають одні книжки корисними, інші — шкідливими, ті — розумними, ці — дурними. Я дозволяю читати різні книжки, не хочу, щоб читали крадькома. І я помітив, що одні книги пробуджують бажання

читати, а інші, навпаки, відбивають охоту до читання і що зовсім не книга псує дитину: добра дитина шукає й добру книжку, як і друзів.

І нехай шукає, і нехай помиляється, поки не нападе на товариство доступних їй добрих книжок, тому що важка книжка виводить з терпіння і злить.

Вихователь зобов'язаний уміти терпляче ждати, коли розвинуться здібності, а з ними — любов до доброї книжки.

СИМПАТИЧНИЙ — НЕСИМПАТИЧНИЙ

Хто вродливий, тому легше бути симпатичним.

Так, здоровому, вродливому, веселому, здібному легко бути і симпатичним. І сам він по-дружньому усміхається людям, і люди йому відповідають усмішкою.

А слабкого, негарного, похмурого, нездібного часто діймуть, допечуть. З недовір'ям спілкується він з людьми, з неприязню думає про щасливіших товаришів.

Та дуже рідко хто-небудь подобається всім однаково. Один каже: "Вродливий", інший: "Так собі".

— Гарненький.

— А як на мене, то некрасивий. Як лялька!

Тому подобаються чорні очі, цьому — блакитні, один любить темне волосся, інший — світле. В одного красиві очі й негарний ніс, у іншого красивий ніс і погані зуби.

Іноді говорять про когось, що він не те щоб дуже красивий, але має чарівність. Не знаю, що це означає.

Мила усмішка. Неповторність умішки. Спритний, граціозний. Не високий і не низенький, не товстий і не тонкий. Чарівність зовнішності.

Іноді хтось подобається тому, що він такий, як усі, іноді саме тому, що не схожий на інших.

Чи одне й те саме: вродливий і симпатичний?

О ні!

Буває так, що дивишся здаля — здається симпатичним, а досить хвилину поговорити — і вже перестав подобатись. Іноді з ким-небудь часто зустрічаєшся, а немає бажання зблизитись, навіть кілька разів розмовляв, і все нічого. І тільки потім бачиш, що він дуже й дуже симпатичний. З одним ти зразу добрий знайомий, а з іншим спочатку тяжко якось і неприємно.

Треба знати дуже багато маленьких і великих, тихих і веселих дівчаток і хлопчиків — блідих і рум'яних, красивих і некрасивих, добре й бідно одягнених,— щоб зрозуміти, чи буде тобі хто-небудь симпатичний зразу, чи тільки з часом, на короткий термін чи назавжди.

Треба багато разів помилитися, щоб не дуже вірити тому, що кажуть інші, і самому знати, що тобі подобається і хто тобі симпатичний.

Раніше мені здавалося, що веселий любить веселого, маленький — маленького, слабкий — слабкого, що, мовляв, сам порядний і шукає порядних друзів. Справді, і так буває, тільки не завжди. Раніше я навіть радив, кому з ким дружити; тепер я не люблю втручатися, не знаю.

Заприятелювали два хлопчики — я намагався вгадати:

"Мабуть, посваряться... за місяць? або за півроку?"

Тепер мені частіше щастить відгадати, проте не завжди. Так усе це дивно, так важко зрозуміти, скільки тут таємниць.

Я тільки запитую:

— Любиш його?

Відповідає:

— Мені він подобається.

І навіть знає, які в товариша вади.

— Загалом-то він не дуже симпатичний, але я його люблю: він до мене добре ставиться.

Іноді нестерпний для всіх добрий і делікатний з товаришем. Іноді завдає багато клопоту дорослим, а зі своїми привітний і веселий.

Іноді досить мати спільною якусь рису, і діти вже приятелюють. На короткий термін, а то й на довгий. Не кожен любить міняти друзів.

Я перебачив на своєму віку багато дивних дружб.

Наприклад, питаю:

— За що ти його любиш?

— А його ніхто не любить, йому одному важко.

Запитую:

— Про що ви з ним розмовляєте?

— По-різному буває. Іноді я раджу йому, як виправитись.

Дорослі даремно бояться, що поганий зіпсує хорошого, чи (теж неправильно) вимагають, щоб хороший виховував поганого. Мені здається, тут не можна ні забороняти, ні примушувати. Не можна навіть часто запитувати — надокучливі запитання відлякують, викликають недовіру, неприязнь.

Як на мене, краще знати мало, та правду.

Один уміє робити те, що може придатись іншому; діти разом будують або купують, позичають, вимінюють, б'ються об заклад, дарують і одержують подарунки. У одного є саме те, що зараз потрібно іншому; у цього більше, у того менше. Незрозуміло навіть, дружба це, шефство чи торгова оборудка? Часто діти й не люблять одне одного, та повинні бути разом, тому що одному важко щось зробити.

— Добрий він.

— Так собі, не дуже.

— А весь час удвох?

— Ну й що з того?

Коли я говорю з хлопчаком, він спокійний, відповідає серйозно, а другий такий же хлопчак знає його і веселого, і сердитого, і сумного, і коли він стає примхливий, над-меться і образиться, і коли дає й бере. Тож чи дивно, що вони краще знають один одного?

Кожен сам поступово вчиться бути обережним. Чужі правила життя найменше допомагають.

Раніше мене сердило, коли один з друзів тільки давав, а другий тільки брав. Разом купують морозиво, фотографуються, ходять у кіно, а платити, пригощати — один. Тепер я вже не втручаюсь; бувають такі, кому це робить приємність, хто хоче "купити" добре ставлення.

Я даю одне лиш правило життя:

"Не будь боягузом, май мужність прямо заявити, що не хочеш. Не соромся і проси допомоги, якщо сам не справляєшся".

Тому що несправжній товариш пригрозить:

— Я знаю про тебе те і се. Знаю всі твої секрети. Посваришся зі мною — розповім.

Або просто починає помщатися — лізти й бити.

Гарненька мордочка, улесливі очиці, чемні слівця можуть ошукати не тільки маленького хлопчика. Я дивувався раніше, коли діти не любили когось, хто мені здавався симпатичним: навіть підозрював заздрість. Тепер у мене гостріше око і я визнаю, що мали слушність товариші: їм краще знати.

Якось у літній колонії був хворий хлопчик, серйозний і спокійний, котрого, як мені здавалося, всі дуже любили. Один час вражало: сам він робив те, що іншим забороняв. Виглядало так, ніби він стежить за порядком, а самому йому дотримуватись режиму не треба. Кілька разів збрехав; спійманий на брехні, викручувався і підсміювався, нарешті не витримав і нагрубіянив.

І після цього ціла група дітей, неначе за таємної команди, перестала слухатись і стала робити на зло.

Лише тоді я зрозумів: він ніби ватажок зграї, діти його не люблять, проте слухаються, тому що він залякує, а потай і б'є. Я був вражений. Як це стільки дітей можуть боятися одного нечесного грубіяна? Але він був не один: у нього було кілька посіпак, які доносили, коли хтось бунтував, — і він помщався.

Саме тоді я вперше зрозумів, а згодом ще й ще в цьому пересвідчувався, як необхідне самоуправління, коли кожен має право мужньо сказати, кого він насправді любить.

Тепер уже, здається, я знаю, кого майже всі діти найбільше люблять. Не найкрасивішого, не найвеселішого, не найспокійнішого, а того^ хто справедливий, чуйний і тактовний.

Нелегко пояснити, що таке такт. Очевидно, тактовна людина це така, котра вміє підійти до людей. Серцем чи розумом, але вона розуміє, кому що треба, і охоче пропонує свою допомогу. Обережна, вона не наполягає на своєму, маючи справу із сварливим; не вихваляється і не насміхається, не зачіпає веселим жартом сумного; не лізе, коли не просять, з порадами і не базікає зайвого, не злиться сама й кожного намагається виправдати й захистити. Не потрібна — нема її, може бути корисною — де й візьметься.

Не нав'язуватись із заступництвом, але й не відмовляти в ньому. Непрохана — не захищає, але й не побоїться, бачачи несправедливість і кривду, виступити на захист. Не побоїться ні товариша, ні вихователя, і тому часом у неї бувають і неприємності, і недоброзичливці.

Ось уже десять років як я проводжу плебісцити, тобто голосування. Голосування бувають таємні. Кожен кидає до урни аркушик. На аркушику ставиться плюс (тобто "люблю"), мінус ("не люблю") або нуль

("байдужий"). Потім лічать голоси. Я робив і інакше: кожен диктував п'ять прізвищ дітей, яких він найбільше любить, і п'ять таких, яких не любить. І ще інакше: кожен виставляє всім дітям оцінки; п'ятірка — значить дуже люблю, четвірка — люблю, трійка — я байдужий, двійка — не люблю, кілок — дуже не люблю.

Завдяки цим голосуванням я зрозумів багато.

Дуже важлива для мене певність, що діти не знають заздрості. Якщо він симпатичний — радіють, що він відмінник. Готові любити за те, що добре співає, танцює, малює, грає в м'яча, високо стрибнув, переміг. Вдячні, що вони разом. Більше дозволяють йому і більше пробачають. Але за однієї умови: щоб не зазнавався, рахувався з групою і не був підлабузником або задавакою. І не надто командував.

Люблять і великих і маленьких, проте не люблять, коли малюк рюмсає і ябедничає, а підліток вдає із себе дорослого. Малюка тоді дражнять, а підлітка висміюють.

У кого найбільше мінусів, кого не люблять діти, навіть гидують ними?

Надокучливих, пролаз, до всякої бочки затичок. Пробачать егоїста, злюку, навіть забіяку: у них будуть і доброзичливці, і недоброзичливці. Але тих ненавидять і звуть по-різному.

"Смола, людина без будь-якого самолюбства, підлипала".

Якщо сказати такому: "Годі, йди геть", він почне чіплятися, надокучати. Причепився — і давай набридати. Говориш з кимось — він зразу хоче знати про що. Не знає до пуття чи взагалі не розбирається, а пояснює і повчає. Пишеш що-небудь — негайно просить: "Покажи". Робиш що-небудь — він уже де й вродиться: "Дай, я швидше... я краще..."

Багато хто не знає, як важко жартувати. Невдалий жарт завдає болю, прикрості, викликає сльози замість сміху. Жарт недоречний заважає. Надокучати й висміювати — вже не жарт. Жарт тоді добрий, коли всі сміються і всім приємно. Про горе-жартівників кажуть:

— Блазень.

І теж не люблять.

Які звідси випливають правила життя, кожен сам здогадається. Одне лише скажу:

Кожна людина повинна цінувати дружнє ставлення і прагнути його заслужити. Не можна казати: "Нащо воно мені!"

Кожен повинен дорожити товаришем. Але не треба й запобігати, намагатись підлеститись: не всі зобов'язані тебе лише любити...

ДОСТОЇНСТВА — ВАДИ

— Скажи мені щиро: ти хороший, добрий хлопчик?

Відповіді:

— Не знаю.

— То добрий, то так собі.

— Здається, добрий.

— Іноді й не встоїш.

— Мабуть, не дуже.

— Мені часто різні дурниці лізуть у голову.

— Сам я не роблю нічого поганого, хіба що діти підмовлять.

Ясно, я запитую не першого зустрічного і тоді тільки, коли впевнений, що скаже правду.

У кожної людини є і достоїнства і вади, і в кожної вони різні. В однієї більше достоїнств, у іншої більше вад. Вади бувають більше чи менше прикрі, явні або приховані. Іноді вада особливо неприємна для навколишніх, іноді для самого себе. З одними вадами легко впоратися, з іншими важко. А іноді невідомо навіть, вада це чи достоїнство.

Тому-то й нелегко знати правила, як треба поводитись і як виправлятись, тому на запитання: "А ти хороший?" — важко зразу відповісти.

Рухливість, жвавість — достоїнства на уроці гімнастики і вада під час уроку арифметики, вада в тісній міській І квартирі і достоїнство в селі.

Ощадливість — достоїнство, скнарість — вада, а тим часом скупість — це лише надто велика ощадливість.

Скромність — достоїнство, але надмірна сором'язливість може скидатися на впертість і потайність, тут навіть дорослі часто помиляються. Іноді доброта — просто легковажність і замість користі шкодить. Треба вміти і розумно відмовити, коли просять. А скільки неприємностей у тих, хто позичає кому-небудь потрібні йому самому речі чи навіть не свої.

— Навіщо ти йому дав?

— А він попросив.

— А хіба ти не знав, що він забуває, губить, не віддає?

— Знав.

— То навіщо ж ти дав йому чужу книжку?

— А він попросив. Я думав, він поверне.

Егоїст називає доброту безглуздям і злісно твердить, що не варто бути добрим. Ні, варто, слід і допомогти, і прислужитись, тільки треба наперед думати.

І Погано, коли мало думають, та недобре й коли надто І довго думають, вагаються, не знають, як вчинити. Довірливість може бути й достоїнством і вадою, і Цікавість і пронозливість — вади, проте погано, коли ні до чого немає діла і ніщо не цікаве.

— Та ну, не варто, а мені-то що?!

Один переоцінює себе, другий недооцінює. Буває хиже самолюбство і гідна гордість.

Я довго міг би перераховувати і всього не сказав би. І Ось чому в цій плутанині важко розібратись. І мушу додати: іноді заважають зрозуміти самі дорослі.

• Один каже:

І — Я хочу, щоб хлопчик був такий, як я.

По-перше, маленький не може бути таким, як дорослий. По-друге, і в мене, дорослого, є свої недоліки, і я ось, на-| приклад, зовсім не хочу, щоб у дітей були такі ж вади, як у мене.

Інший каже:

— Діти повинні слухатися; хлопець має бути таким, яким я хочу і велю.

і По-перше, чи певен я, дорослий, що завжди маю слуш-■ вість, а по-друге, чи може хлопець, хоч і хотів би, бути таким, яким мені подобається? Завжди таким?

Раніше мене найбільше засмучувало й сердило, коли

щось погане робив не хуліган, а саме добрий хлопець. І я казав з докором:

— А я тобі довіряв. Не чекав! Зрозуміти не можу... Сам не знаю, що з тобою робити.

Тепер я вже розумію, що всі не ангели, і знаю, що треба сказати лише:

— Намагайся більше так не робити.

Не треба чекати й вимагати надто багато, тому що це відбиває бажання і в добрих і в поганих.

Один каже, сповнений гіркоти:

— Мені вже ніколи нічого не можна.

А інший:

— Не варто старатись, все одно все пропало.

Кожен повинен вірити, що він може виправитись, що в нього є не тільки вади, а й чесноти.

Я пересвідчився — у дитини лише тому стільки сутичок з навколишніми і страждань, що вона думає: "Я погана". Дитина не знає чітко своїх вад і, отже, не знає, в чому їй треба виправлятись.

Каже:

— Ніколи вже більше так не робитиму.

І думає, що це їй вдасться зразу, цілком і назавжди.

А не завжди ж так буває. І вона оздоблюється.

— Нічого не вдієш, я така і такою лишуся.

Або ще гірше:

— Якщо я прагну і це не допомагає, я на зло буду ще гіршою. Нехай що хочуть, те й роблять.

Іноді малий помічає, що він не такий поганий, і запитує себе:

■— І чого зрештою вони від мене хочуть? Чому всі тільки сердяться?

Часто спокійним дітям легко вдавати добрих, і це збуджує гнів і заздрість:

"Тюхтій... Лялька... Пестунчик... Мазун... Тишко... Рева..."

І вразлива дитина страждає, а її товариші тишком-нишком орудують безкарно. Постійна ж причепливість псує і тих, і інших.

Одного разу — це було дуже давно — привела до мене мама синка.

— Сил у мене немає. Неук, волоцюга, вуличний хлопчисько. Раніше хоч лупцювання допомагало, а тепер і це не допомагає.

Хлопець виріс, навчався за кордоном. Тепер він суддя.

Другий, з яким не могли дати ради батьки, викладає гімнастику. Третій — моряк.

І самі вони натерпілися, і батьки з ними настраждались.

Тепер усе добре.

Треба знайти спільну мову, вміти миритися. І треба вміти прощати. А часто досить лиш перечекати.

Навіть у найкращих бувають чорні дні й тижні. Одне не вдалося, а потім усе з рук валиться: і в школі, і вдома, і людина сама не знає, чому..

Я помітив, що хлопчики найбільше бешкетують у вересні і в травні. У вересні вони ще пам'ятають про канікули, про свободу, а доводиться сидіти в кімнаті. А навесні, коли настають перші теплі дні, дітям уже несила чекати і вони неначе хмеліють. Навіть у газетах тоді читаєш, що такий і такий утік із дому.

Справді, часом важко, але я кажу собі:

— Що ж, буває.

Іноді хтось дуже стежить за собою; обіцяв виправитись— і вдалося! Нічого не зробив поганого, ніхто на нього не скаржиться. А перші ж дні найважчі. І він уже думає, що так і лишиться, що він як усі. Він уже

стомився від цього старання. Адже коли намагаєшся виправитися, стараєшся не пустувати, більше сидиш над книжкою, уникаєш усього, аби тільки чогось не сталось. І раптом катастрофа: знову! Ось тоді й настає цей найгірший тиждень.

Я знав хлопчика, який бився іноді по двічі й по тричі на день. Ніяк не міг дати ради цій ваді. Я порадив:

— Бийся раз у день.

Погодився. У нього була сильна воля.

Ми домовились:

— Якщо за тиждень у тебе буде не більше семи бійок, я даю тобі дві цукерки, програєш — ти мені.

Так минуло чотири місяці.

Попервах ми сперечалися тільки з приводу бійок удома, а потім і вдома, і в школі. Спершу про сім бійок, потім про шість, про п'ять, про чотири, три, дві і одну бійку в тиждень. Нарешті про нуль — про жодну. Потім почали сперечатися про сварки.

Пригадую його останню перемогу.

Він стояв на сходах. Другий хлопчисько мчав по сходах униз, пхнув його, цей того. Але той визвірився і дав здачі. А мій почервонів, насупив брови, закусив губи, стиснув кулаки... Це тривало якусь мить. І раптом кинувся вниз, просто в двір. Там він довго стояв і чекав, поки заспокоїться.

Коли настав термін нашого закладу, він сказав усміхаючись:

— Мало не програв, на волосинку був від бійки!

Хлопчик цей тепер уже дорослий і каже, що завдяки

закладу він відучився битись.

Таких записаних у мене в зошиті закладів, певне, вже тисяч з п'ятдесят. Я б'юсь об заклад щотижня з різними хлопчаками й дівчатками по п'ятдесят і більше разів. Річ тут не в цукерках, а в перемозі.

Б'ються об заклад про те, що вставатимуть зразу ж, як прокинуться, будуть умиватись як слід, не запізнюватися до столу, читати по чверть години в день; що не будуть вискакувати з відповідями в школі, стояти в кутку, забувати, губити, чіплятися, надокучати, давати прізвиська, теревенити; що будуть переписувати сумлінно по п'ять рядків у день і чистити зуби. Що будуть чи не будуть робити те чи інше.

Від брехні важко відвикнути. Той, хто часто бреше, починає з чотирнадцяти разів на тиждень (по двічі на день).

Так, але хто перевіряє, що без обману? Ніхто, адже, щоб виграти, можна домовитись про будь-яке число.

— Минулого тижня ти залишав за собою право збрехати чотирнадцять разів, а цього — сім. Чи не замало?

— Вистачить.

— А важко тобі не брехати?

— Спочатку було дуже важко.

А ось мої перевірені на досвіді правила:

1. Якщо важко, виправляйся не зразу, а поступово.

2. Вибирай для початку лише одну, найлегшу ваду і насамперед кінчай з нею.

3. Не занепадай духом, якщо довго немає поліпшення або навіть є погіршення.

4. Не став надто легких умов, але й такі, щоб ти міг виграти.

5. Не надто радій, якщо зразу відучишся: позбуватися надбаних вад легко, а вроджених важко.

Роблячи те, що ти не любиш, і не роблячи того, до чого ти звик, ти загартовуєш волю. А це найголовніше. Стати господарем своїх рук, ніг, язика, думок...

Є люди, котрі ставляться до себе надто вимогливо, і це недобре; є й такі, котрі надто легко й надто багато собі пробачають,— це теж погано. А бувають люди, які не знають своїх чеснот і вад. Ці люди повинні прагнути пізнати їх.

"Гноті сеаутон",— сказав грецький мудрець: пізнай самого себе!

ХЛОПЧИКИ — ДІВЧАТКА

— Хлопчики — люди, і дівчатка — люди. Виходить, між ними немає різниці.

Так кажуть одні.

Неправда. Дівчатка спокійніші, слухняніші, порядніші, сумлінніші, делікатніші.

Так кажуть інші.

— А я віддаю перевагу хлопчикам. Хлопчики веселі, не надокучають, вони не ображаються, щиріші, усе їх більше цікавить, їх легше переконати.

— У дівчаток серце м'якше.

— Зовсім ні, хлопчик охочіше допоможе, зробить послугу.

— Неправда.

І вони сперечаються, і ніяк не можуть дійти згоди.

Дехто каже так:

— Між хлопчиками й дівчатками не повинно бути ніякої різниці. Якби вони разом училися, разом ходили до школи, вони були б зовсім однакові.

І, зрештою, так і неясно, хто має рацію.

Ні, ясно.

Мають рацію і ті, хто каже, що відрізняються, і ті, хто каже, шо схожі.

Навіть між деревом і людиною є схожість: дерево виникає з насіння, живиться, росте, відчуває спрагу, дихає, радіє сонцю, старіє і вмирає,

навіть спить і відпочиває, його можна навіть образити, довести до хвороби й каліцтва.

А хіба птах любить не так, як людина? Не засмучується, не сердиться, не тужить? Хіба співає гірше за людину?

А собака — вірний товариш?

Схожі й дорослі на дітей...

І чи не відрізняються один від одного? Чи знайдеш хоча б двох геть схожих хлопчиків? Хіба всі дівчатка однакові?

Ну, а якби в школах було спільне навчання?

А воно і було, і є. Адже відмінності можуть бути і великими і малими.

Одне діло говорити, щоб було, як хочеться і як має бути, а інша річ, як воно є.

То хто ж кращий, хлопчики чи дівчатка?

У кожної людини є достоїнства і вади, хто цього не знає? Вади й достоїнства є і в дівчаток, і в хлопчиків.

Треба розуміти одне одного, поважати, прощати й любити.

Дуже довго й мені здавалося, що тому в них різна

вдача, що раніше у чоловіків і жінок були неоднакові права, що юнак ходив на війну й полювання, а дівчата доглядали хворих, пряли й варили їжу. Тому хлопчики спритніші, і дужчі, і люблять інші ігри. Так уже звикли.

Можливо, тепер це й рідше буває, але, коли я був маленький, дорослі часто казали:

— Нічого, що хлопчина бешкетує. Хлопець і повинен бути пустуном. А дівчинці не личить.

Нібито хлопчик має бути сміливим, дівчинка несміливою, хлопчик рухливим, дівчинка спокійною, хлопчик легковажним, дівчинка розважливою.

Дівчатка заздрили хлопцям, і між ними не було злагоди.

Але злагоди й тепер немає. Чому?

Спостерігаю і думаю, і ось що мені здається.

Хлопчиків сердить, що дівчатка швидше ростуть і раніше дозрівають. .

Приємно рости. А тут раптом хлопчик помічає, що дів— 1 чинка його випереджає. Одного з ним віку чи навіть молодша, а здається старшою.

— І чого вона кирпу гне? Ти ба: панянку із себе кор— ; чить.

(Це означає: вдає, що доросла).

Хлопчик або журиться про себе, або всіляко чіпляється

й надокучає.

— Мамзеля-козеля,— каже сердито і з презирством.

Часом дівчинка й сама засмучена, не хоче рости; я знаю !

випадки, коли дівчатка мало їдять, щоб не повнішати й не рости.

Якщо хлопчик спритніший і дужчий, він силкується до— ■

вести, що він більше означає, а якщо слабший, починає 1 робити наперекір, на зло. Посварився з однією дівчинкою, а ображений на всіх.

Найгірше, якщо люди роблять одне одному на зло, нав— | мисне, щоб розсердити. і

Так уже повелось на білому світі, що одному легше, і іншому важче, один здоровий і дужий, інший слабкий, одному більше дано, іншому менше,— то нехай хоч принаймні не буде того, щоб один радів, що зумів завдати горя ін— , шому, один плакав, а інший з цього сміявся.

Одного разу хлопчик приставив дівчинці до голови корковий пістолет і лякав, що вистрелить. Дівчинка плаче, а він сміється.

Ото дурна, боїться.

Хапає м'ячик і тікає. Знає, що погано робить, а ще дражниться:

— А що ти мені зробиш?

Може, я надто суворий, та я думаю, що ницо, підло, мерзенно:

знущатися над беззахисним;

докучати слабкому;

жартувати, доводячи до сліз.

Ця нікому не потрібна злісність так сердить, так обурює, таку викликає відразу до людини й життя!

Часто дорослі думають, що це просто дурниця, жарт, невинні пустощі. О ні,— кляте прагнення допекти — це, можливо, найбільша вада у хлопчиків стосовно дівчаток.

Знаєте що? Я зустрічав добрих, м'яких, веселих, справедливих учительок, які згодом ставали злими, суворими, нервовими й недоброзичливими через те лише, що діти робили їм на зло. У тому й полягала розвага: вивести з рівноваги.

Дівчатка менше б'ються: і не личить, і сукня заважає, і волосся; немає навичок, не знає прийомів боротьби. Дівчатка скубуться або дряпаються — руками чи словами. Висміювання, секрети, плітки, сварки...

Хлопчиків це дуже дратує. Виходить, хлопчики діють відверто і явно, а дівчатка нишком.

І тут дорослі допускають велику помилку. Думають, що удар болючіший, ніж образа, дошкульне слово.

Помилявся і я: я довго думав, що почав той, хто перший ударив. Зовсім ні, винен той, хто під'юджує.

"Ангелочки, зятаияки нелотики. певи. плакси, ябеди". ,

Правда, дівчатка часто намагаються показати, що вони кращі, ніж є. А л е й хлопчики нещирі, хлопчики намагаються показати, що гірші, ніж є.

Не можу зрозуміти, чому це так, але хлопчикові здається, що йому не личить, соромно бути спокійним, розважливим, чесним. Хлопець швидше порве з приятелями, ніж признається, що він не хуліган.

Так, несправедливо засуджують хлопчиків. Та вони самі винні.

Хлопчикові так само, як і дівчинці, хочеться бути красивим, тільки він у цьому не зізнається. Я знаю, як хлопчаки неохоче стрижуться, але кажуть, що в них мерзне голова і шапка буде велика. Хочеться їм добре одягатись, хочеться бути милими й делікатними, та не личить признаватись.

Хлопцеві важче бути чистеньким, він любить рухливі ігри. У хлопчаків більше синців і гуль, порізаних пальців, саден на колінах; хлопчики більше деруть черевики, частіше б'ють шибки,— але тому, що вони більше майструють і більш прискіпливі. Однак вони не замазури.

Просто хлопчики люблять усе пошвидше робити, вони менш терплячі, і тому зошити у них не такі охайні. Але стараються хлопчики не менше.

Як і дівчатка, вони співчувають, жаліють, їм неприємно бачити чуже горе, тільки вони не хочуть показати цього, бояться насмішок. Якби вони знали, що боятись чіплянь і прізвиськ — це теж боягузтво!

І нарешті, хлопчики сором'язливі не менше дівчаток. Тільки хлопчики говорять негарні слова голосніше. А роблять щось непристойне з пустощів, аби "себе показати".

Як і дівчатка, хлопчики гидують "свиньми". Якщо дівчатка "цяці", то хлопчики "задаваки" і, отже, теж "чваньки".

Хлопчики задирають інакше, галасливіше, ото й усе.

Дорослі повинні знати, що хлопчики найбільше сердяться і найдужче помщаються, коли зачеплено їхню сором'язливість.

— Не хочу, щоб вона дивилася,— казав хлопчик.— Якщо їй можна, то й мені.

Тепер мода інша. Дітям кажуть, що не треба соромитися ходити в купальниках і спортивних костюмах. Це краще, ніж коли вважали, що дівчинка має бути сором'язливою, а хлопець безсоромним. Спорт і харцерство дали велику користь.

Я пишу про це тому, що неправда шкідлива, а тут було багато брехні. Не знаючи, як з усім цим бути, хлопчики зляться і живуть з дівчатками на ножах.

— Терпіти не можу дівчисьок,— каже хлопчик.

— Терпіти не можу хлопців,— каже дівчинка.

Неправда.

Один раз приємніше спілкуватися з хлопчиками, інший раз — із дівчатками. Є ігри, в яких дівчатка заважають, а є спільні. Може ж дівчинка бігати краще, ніж хлопчик, чому тоді хлопчику не можна гратись у ляльки?

— Ой, він з дівчатками грається!

— Ой, вона з хлопцями грається!

А як почнуть хлопчик з дівчинкою частіше розмовляти, зразу:

— Молодий і молода, наречені.

А я знаю аж чотири випадки, коли хлопчик з дівчинкою любили одне одного ще зі школи, а виросли — побралися.

І знаю випадок, коли хлопчик грався ляльками. Дівчатка шили сукенки і ковдрочки, а він робив для ляльок ліжечка й шафочки. І ніхто не сміявся, нема над чим тут сміятись.

Моє правило життя таке:

"Бути щирим. Не звертати уваги на різні кепкування. Якщо я щось люблю, кажу: "люблю" — і баста".

І друге правило:

"Мене не обходить, маленький хтось чи великий і що говорять про нього інші: красивий, негарний, розумний, обмежений, мене не обходить навіть, чи добре він учиться, гірше від мене чи краще, дівчинка це чи хлопчик. Для мене людина хороша, якщо добре ставиться до людей, якщо не бажає і не робить зла, якщо вона добра".

Іноді вчителі кажуть:

— Він добре вчиться, багато читає, розвинутий.

А кому від цього користь? Якщо він егоїст, сухар і на додачу задавака. Геть як багатий скнара — викликає тільки злість і заздрість.

Не знаю, що більше об'єднує людей — схожість чи саме різниця? Одного я люблю за те, що він схожий на мене, а іншого за те, що несхожий. Раз веселий дружить з веселим, раз — зі спокійним і сумним. А іноді один з друзів ніби опікується іншим. Можуть виникнути гарні, щирі стосунки між старшим і молодшим, багатим і бідним, хлопчиком і дівчинкою.

Я помітив, що тільки дурні хочуть, щоб усе було однаковим. Хто розумний, той радий, що на світі є день і ніч, літо й зима, молоді й старі, що є метелики, і птахи, різні квіти й очі, і що є і дівчатка, і хлопчики. А хто не любить думати, того різноманітність, яка примушує працювати думку, дратує.

МИНУЛЕ — МАЙБУТНЄ

Зі смутком я закінчую цю невеличку книжку. З неспокійною душею кінчаю цей свій дослід.

Я писав цю книжку дуже швидко, боявся, що коли бодай на один день перервуся, то охолону й не закінчу, а початок порву й викину.

А мені здається, що ця книжка дуже потрібна. Можливо, не всім, а тим, хто любить вдумуватись.

Коли збираєшся писати книгу, завжди здається, що вона потрібна й легко писатиметься й читатиметься.

Адже треба, щоб старший розповів про те, що він знає, і полегшив молодшому розуміння життя і його правил.

А мені це легко зробити, я вже багато років працюю з дітьми — бачу, що вони роблять, спілкуюся з ними, вислуховую їхні запитання, скарги, знаю, що їм заважає, надокучає, розумію їхні проблеми.

І таку книжку буде приємно читати, тому що поряд з помилками і провинами, чварами і кривдами я бачу стільки прекрасних справ і намірів, стільки взаємних послуг, поступок, допомоги, турботи і доброзичливості.

Я з радістю сідаю писати. Та досить узяти в руки перо, як відразу виходить не так, як хочеться. Тяжко й важко. І тільки коли розділ

закінчено, згадуєш, що це й оте випущено, що про одне написано надто коротко й незрозуміло, а про інше, менш важливе, надто багато й розтягнуто.

Починаєш виправляти й переписувати, але це не допомагає. Достоту так, ніби задумував один, а писав інший.

Одне в думках і мріях, інше на папері, буквами й словами.

І вже навіть не хочеться писати.

Навіщо? Хіба мало і без того цікавих, добрих, потрібних книжок?

Та й чи так це, як я думаю? Можливо, прагнучи полегшити розуміння, я ускладнюю й плутаю?

Легко помилитися старій людині, коли вона пише дітям про дітей! А помилишся, замість того щоб завоювати довір'я, можна геть його втратити.

Тож ніж сидіти й писати, ліпше взяти книжку і сісти під дерево почитати або піти прогулятись.

Навіщо писати: можливо, так і має бути, що діти — окремо і дорослі — окремо? Кожен сам по собі. Ті своє, ці своє.

Треба визнати, що ми не зустрічаємо в дітях ні щирості, ні довір'я. Діти неохоче говорять нам про те, що думають і відчувають насправді. Неохоче діляться труднощами і сумнівами, мріями і помилками.

Цей не хоче говорити, боїться, що його висміють, стануть кепкувати над тим, що для нього серйозно й важливо.

А той і хотів би сказати, та не знає, як почати.

Оце й важко, говорити про те, що найбільше цікавить.

— Як дивно!

— Що дивно?

Все. Все, що ти розумієш і про що забуваєш. І як людина засинає, і що їй сниться, і як прокидається, і що було й не вернеться, і що буде. І спогади, і пам'ять, і мрії, і наміри, і рішення.

Помиляються дорослі.

їм здається, що в дітей тільки майбутнє, а минулого нема.

їм здається, що діти не хочуть думати про майбутнє і про це майбутнє з ними треба часто говорити.

— Коли я був маленький,— каже дитина.

— А тепер ти великий? — І дорослі сміються.

Це ж неприємно!

Мені здається, старий охочіше розповідає про своє ди— і тинство, ніж самолюбива дитина. Немов це щось ганебне.

Можливо, це тому так, що дорослі частіше нагадують дитині про те, що у неї в минулому було невдачею, помилкою, непорозумінням. І з гордістю кажуть:

— Тепер ти вже старший.

Часто дорослі дивуються:

— Як він пам'ятає! І звідки він це пам'ятає?

Дивуються, що пам'ятає людей, події і розмови, про які

самі вони, дорослі, забули.

А мене це зовсім не дивує.

Найкраще пам'ятаєш те, що бачиш, чуєш або робиш уперше. Вперше живеш у місті чи в селі, вперше їдеш залізницею, пливеш на човні, твоя перша фотографія, вперше в горах або на морі, у цирку, в театрі, перший день у школі, перший твій товариш. І

Та якщо вперше ти щось робив давно, а потім робив це І ще багато разів, усе змішається, переплутається, але дещо від кожного разу лишиться — і ось спогад готовий.

Що означає пам'ятати й забувати? Чому іноді важливе забуваєш, а якусь дрібницю пам'ятаєш, часто забуваєш, що було недавно, а пам'ятаєш, що було давно? Один спогад ясний, а інший невиразний, наче в тумані. Чому згадалося саме зараз?

Ніхто ие пам'ятає, коли він уперше побачив собаку. Так, але він її вже знає. Він бачив великих собак, маленьг і них собак, білих і чорних, лягавих і хортів, пуделів і моїіг і сів, старих собак і сліпих щенят, собак, які стояли або га— І нялися один за одним, і тих, з якими він грався. Собака, який зловив муху, веселий і злий, собака, який полизав, загавкав, ходів укусити, вкусив. Голодний собака—^хворий— змерзлий — з покаліченою лапою. Зустріч собаки з кицькою — собака на ланцюгу, собака, що попав під машину.

"Тепер я вже уявляю, тепер я вже розумію, тепер я вже знаю, вже не боюся, вже для мене не таємниця".

Спогади — це наш досвід. Вони вчать людину, що робити, чого уникати. І кожен придивляється, приглядається, потім зустрічає щось нове, інше. Пам'ятаєш, забуваєш, знову пригадуєш.

Скільки я в дитинстві падав, скільки пережив прикрих несподіванок, сорому й страху, перш ніж дізнався, що ріже, пече, що таке ножик, скло, молоток, листове залізо.

Відомості, почерпнуті від батьків і товаришів, у школі і з книжок, те, що я бачив, чув, прочитав,— усе це, разом узяте, складає минуле, веселі й сумні спогади; все це диктує мені правила життя на тепер, на сьогодні.

І лише потім на майбутнє.

Декотрі діти пишуть щоденники: щодня занотовують, що сталося. Багато хто кидає це діло, адже писати важко, а кожен день приносить стільки нового! Інші роблять інакше: записують у зошит найменування міст і вулиць, які вони взнають, назви прочитаних книжок, імена знайомих і друзів. Це ніби рахунок минулого, підсумок набутого досвіду.

Чи правильно чинять дорослі, повсякчас лякаючи тим, іцо буде?

"Буде важко, буде погано... Ти мусиш звикати... мусиш навчитися... через десять — дванадцять років..."

Можливо, діти не дуже навіть цьому вірять. Адже дивно подумати, що ти будеш таким, як батько. Діти уявляють собі це якось інакше.

Ах, мрії юності!

Приємно в затишній кімнаті чи в постелі думати про те, що колись буде. Мріяти про мандрівки і пригоди, що ти славнозвісний полководець, або що роздаєш гроші бідним, або що ти вчений, поет, співак чи скромний, проте всіма шанований і улюблений вчитель.

Уявляєш, що не все вдавалося зразу, а що були й перешкоди, і труднощі, навіть боротьба і небезпеки. Але у мріях перешкоди тільки приємні, завдяки їм казка, яку розповідаєш собі, довша, а перемогти можна будь-якої хвилини, і все скінчиться добре.

Якось я запитав у класі, ким хто хоче бути. Один хлопчик сказав:

— Чарівником.

Усі засміялись. Хлопчик знітився й додав:

— Я буду, мабуть, суддею, як мій тато, але ж ви питали, ким я хочу бути?

Саме такий сміх, а потім і прізвиська привчають до нещирості і потайності. Адже кожна мрія ніби чарівна казка.

А мрії корисні й важливі. Людина не зразу знала, до чого себе готувати. По-різному прикидала, з десяти різних вигадок складаючи одну програму життя.

Яка різниця між мрією і програмою?

Мрія — це відпочинок, утіха, вона не накладає ніяких зобов'язань. Люди кажуть:

"Витає в хмарах, будує повітряні замки, прагне дістати зірку з неба".

Так, так! Летить на літаку фантазії, думає, забавляючись, про те, чого немає, піднявши очі до зірок. Переживає, прагне. Саме так. І доростає до програми, яка серйозна, сувора, яка вимагає й зобов'язує.

Програма — це ніби клятва, присяга біля прапора життя.

Людина вирішила, рушила і йде до мети повільно, але впевнено.

— З географії в мене п'ятірка, я вчу іноземні мови, розглядаю карти, атласи, знайомлюся з містом і його околицями, читаю пригодницьку літературу і про різних людей та про звірів. Я буду мандрівником.

— Я охоче розмовляю і граюся з малюками. Терпляче відповідаю на їхні запитання, пояснюю, розтлумачую, допомагаю і вислуховую їхні скарги. Я люблю свою.маленьку сестричку (або брата). Розповім сестричці казку, покажу малюнки, дам почитати свою книжку — лагідно і спокійно. Я буду вчителем.

— Я стараюсь пізнати свої вади й достоїнства. Людина зухвала не може бути ні полководцем, ні пілотом, ні вихователем. Я хочу бути справедливим, точним, розважливим. хоробрим, дисциплінованим, правдивим.

— Я хочу мати сильну волю.

Хто вміє тільки мріяти й чекає, що все само прийде й само собою зробиться, той, можливо, і буде приндитись, коли побачить на ділі, що все це не так і набагато важче.

—— А я люблю те, що важко. Хочу добиватись і виходити переможцем. Я знаю себе. Я вмію змовчати й наказати. Я мужній і терплячий. Лагідний з іншими, суворий до себе. І я веселий — не примхливий і не скаржусь.

— Мені стільки років, скільки є. Я не соромлюсь ні свого віку, ні своїх думок, ні своїх почуттів. Я примушу поважати себе й ту мету, яку собі поставив.

ТРИ ДОПОВНЕННЯ до цієї книжки

Доповнення перше

Я думав про цю книжку багато років: складав її в голові. Це було дуже важко.

Бувають менш важливі правила життя і дуже важливі. Найважливіших правил життя я вирішив зрештою зовсім не зачіпати.

І тепер я не знаю, добре написано цю книгу чи погано.

Тут можуть бути різні помилки, проте немає жодного слова брехні.

Тому що я поважаю і літніх, і молодих, і маленьких, Я хочу бути щирим. Правда завжди вийде назовні.

Доповнення друге

Поет — це така людина, яка сильно радіє і сильно тужить, легко сердиться і міцно любить, яка глибоко відчуває, хвилюється і співчуває. І діти такі.

А філософ — це така людина, яка глибоко вдумується і неодмінно бажає знати, як усе є насправді. І знову діти такі.

Дітям важко самим сказати, що вони відчувають і про що думають, адже доводиться говорити словами. А ще важче написати. Але діти — поети й філософи.

Доповнення третє

Це оповідь п'ятилітнього Віктора. Я її вже двічі друкував, але тільки в книжках для дорослих. Оповідь цю важко зрозуміти тому, що Віктор поспішав, і, коли він говорив про те, як солдат убивав собаку Фокса, в нього навіть сльози виступили на очах.

Оповідь Віктора була таке:

"Яблука — я бачу яблука — маленькі такі — а дерева такі великі — можна лягти й гойдатись, і був такий песик — і як одне яблуко впаде! — а він лежить і спить — мама пішла — а я хочу сам — і там стілець — а песик — якийсь інший песик — і так його вкусив — зуби в нього гост-рі-прегострі — отож спить він, а він його вкусив — песика треба побити за те, що він його вкусив,—а там хазяйка — а в нього такі зуби — я забув, як його звали,—

Фокс, геть, іди геть — а він витріщив очі і вкусив — я кинув йому яблуко — зірвав з дерева й далеко кинув — тверде таке, а солодке, як не знати що,— а він тільки понюхав — а потім прийшов солдат — бах у песика — бах, такий славний — славний — славний".

А це оповідання дев'ятилітньої Стефи:

"Коли ми прийшли додому, то там, за парканом, де грати, лежала пташка. Потім Рома хотіла її взяти, а я це побачила й сама захотіла взяти, і взяла з тих гратів. А коли ми взяли, всі дівчатка зібралися і дивились. Потім ми принесли її сюди. Пір'ячко в неї було таке сіреньке і біленьке, дзьобик у крові, і очки розплющені. Ми зробили на дворі таку ямку, загорнули пташку в газету і засипали землею. Може, її якийсь хлопчисько навмисне вбив? Дзьобик перебитий був, і голівка хиталась. Рутковська мало не заплакала. Вона, як що побачить, так і гладить рукою, і вже зовсім була заплакала, навіть сльози на очах виступили".

Отака поезія юних.